

Nederland en het Europees Veiligheid- en Defensiebeleid
*Over het economisch en geopolitiek belang van Europese
defensiesamenwerking*

Julius van Tongeren
Universiteit Utrecht
Geschiedenis B voltijd
Studentnummer: 3464784
Cursus: OZS III, Europa en de Wereld
Docent: dr. M.L.L. Segers
Product: Bachelor eindscriptie
Inleverdatum: 21 juni 2012

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Veiligheid in Europa tijdens de Koude Oorlog: van Duinkerken tot Maastricht	6
Hoofdstuk 2: Het Europese Veiligheid- en Defensiebeleidproject.	14
Hoofdstuk 3: Atlantisch of Europees? Nederlandse spagaat tussen EVDB en de NAVO	17
Hoofdstuk 4: Integratie op defensiegebied en de economische motieven voor Nederland	25
Conclusie en discussie	34
Bibliografie	37

Inleiding

De samenwerking op het gebied van defensie binnen Europa is altijd een belangrijk aspect geweest van de Europese integratie. Samenwerking op het gebied van defensie vormde een van de pijlers voor de Europese samenwerking na de Tweede Wereldoorlog. De militaire samenwerking begon in 1947 met het Verdrag van Duinkerken, gevolgd in 1948 door het Verdrag van Brussel. Na het mislukken van de Europese Defensie Gemeenschap en de vorming van de West-Europese Unie werd hiermee de eerste concrete stap gezet op weg naar een ideaal: een gemeenschappelijk defensiebeleid met een gemeenschappelijk Europees leger.

Nu, in 2012, vindt de samenwerking op het gebied van defensie plaats binnen het Gemeenschappelijke Veiligheids- en Defensiebeleid (GVDB). Het voorlopige resultaat van ruim 60 jaar Europese samenwerking op het gebied van defensie is tamelijk ambivalent. Het defensiebeleid kan worden gekenmerkt door een wirwar aan intergouvernementele en supranationale afspraken die de productiviteit niet heeft bevorderd. Door enigheid tussen lidstaten blijkt het moeilijk om gemeenschappelijk beleid op poten te zetten. In het verlengde hiervan kan worden gesteld dat lidstaten zich wellicht niet met volle overtuiging willen binden, of in het verleden hebben willen binden, aan het creëren van één gemeenschappelijk leger en defensiebeleid.¹

In de literatuur wordt vaak gesteld dat lidstaten niet aan het gemeenschappelijk defensiebeleid willen vanwege de historische gevoeligheden rondom dit onderwerp en het feit dat individuele landen over hun eigen militaire inzet willen beslissen. Het einde van de Koude Oorlog werd zelfs in eerste instantie gezien als een mogelijkheid om de militaire rol van Europa te beperken.² Militaire samenwerking zou prima via de NAVO plaats kunnen vinden. Aan het eind van de jaren '90 werd op initiatief van Frankrijk en Groot-Brittannië het Gemeenschappelijk Buitenland- en Veiligheidsbeleid als een tamelijk levensvatbaar raamwerk in het leven geroepen.³ Het bleef echter wel kampen met bepaalde tegenslagen.⁴

Toch wordt er dus, wellicht tegen beter weten in, gepoogd om uiteindelijk tot een gemeenschappelijk defensiebeleid te komen. Het GVDB kent een geschiedenis van mislukkingen en successen. Een van de recente successen is de gemeenschappelijke EU-missie Atalanta om piraterij tegen te gaan in de wateren bij Somalië.⁵ Toch tonen de mislukkingen aan dat het GVDB en diens

¹ M. Cini en N. Pérez-Solórzano Borragán, *European Union Politics* (3e druk; New York 2010) 244-250.

² Cini en Pérez-Solórzano Borragán, *European Union Politics*, 240 en R. Kagan, *Of Paradise and Power: America and Europe in the new world order* (New York 2003) 24-25.

³ J. Howorth, *Security and Defence Policy in the European Union* (Basingstoke 2007) 12; De defensietak van het GBVD, het EVDB, werd met het Verdrag van Lissabon omgedoopt tot het GVDB. In het vervolg van de scriptie zal over het EVDB gesproken worden.

⁴ Cini e.a., *European Union Politics*, 256.

⁵ EU NAVFOR, <<http://www.eunavfor.eu/about-us/mission/>> (geraadpleegd op 22 maart 2012).

voorgangers niet als het toonbeeld van Europese integratie kunnen worden gezien. Er vindt weliswaar steeds meer militaire samenwerking plaats tussen EU-lidstaten, maar gemeenschappelijk beleid is er niet. Een relevante vraag is dan ook waarom er geen concrete stappen naar een waarlijk gemeenschappelijk defensiebeleid plaatsvinden.

Wetenschappelijk debat

Er kunnen economische argumenten worden gegeven zowel voor als tegen een gemeenschappelijk defensiebeleid. Als voorargument, van een vorm van gemeenschappelijk defensiebeleid, wordt het vergroten van de efficiëntie genoemd en met name het besparen van kosten. Als tegenargument geldt het beschermen van nationale militaire en technologische industrieën.⁶ Het behoud van de nationale zeggenschap komt daar nog eens boven op.

Het gemeenschappelijk defensiebeleid is één van de zaken die relatief achterblijft bij het integratieproces. Het is daarom interessant om het gemeenschappelijk defensiebeleid in verband te brengen met theorieën over Europese integratie en in het bijzonder de *Liberal Intergovernmentalism* (LI) theorie van Andrew Moravcsik. In het kort stelt Moravcsik dat Europese integratie plaatsvindt doordat nationale (economische) belangen als de drijvende kracht ervan dienen. Europese integratie vindt plaats als de economische belangen van nationale lidstaten daarmee gediend zijn. Integratie vindt volgens Moravcsik plaats op basis van de voorkeuren van nationale lidstaten in plaats van supranationale organisaties. Druk van maatschappelijk factoren op de nationale overheden zijn daarbij van doorslaggevend belang. Veiligheidsbelangen zijn volgens Moravcsik van ondergeschikt belang bij de Europese integratie.⁷ Howorth stelt zelfs dat defensie een van de beleidsgebieden is waar meer coördinatie en integratie volgens de realisten, waaronder ook Moravcsik, *niet* zal plaatsvinden.⁸

Het is begrijpelijk dat defensie niet zo snel wordt gekoppeld aan nationale economische belangen. In dat kader zou volgens Moravcsik dan ook niet snel integratie plaatsvinden tussen verschillende lidstaten. In de afgelopen 60 jaar vond samenwerking, zij het in de NAVO of in de WEU, primair plaats vanwege de militaire dreiging van de Sovjet-Unie en het Warschaupact. Na het einde van de Koude Oorlog veranderde dat echter. De communistische dreiging viel weg en de manier van samenwerking op het gebied van defensie werd heroverwogen. Er werden sinds het einde van de Koude Oorlog langzaam stappen gezet naar het vormen van een Europees Veiligheids- en Defensiebeleid (EVDB). Howorth onderscheidt vijf factoren die de drijvende krachten vormden voor

⁶ 'Crisis dwingt tot militaire samenwerking', <<http://www.presseurop.eu/nl/content/article/314641-crisis-dwingt-tot-militaire-samenwerking>> (geraadpleegd op 22 maart 2012).

⁷ Cini e.a., *European Union Politics*, 96-99.

⁸ Howorth, *Security and Defence Policy*, 26.

de vorming van het EVDB.⁹ Als laatste factor noemt hij de Europese defensie industrie. Alhoewel het in zijn ogen een minder belangrijke factor is, vormde het creëren van een transnationale defensie-industrie een belangrijke stimulus voor het tot stand komen van het EVDB. De defensie-industrie diende namelijk, ook na de Koude Oorlog, uit economisch oogpunt te kunnen blijven concurreren met de Amerikaanse defensie-industrie.

Probleemstelling en opzet

De praktijk zorgt er dus voor dat er een spanningsveld ontstaat tussen de LI theorie van Moravcsik en de situatie rond het Europese defensiebeleid. De LI theorie van Moravcsik gaat er vanuit dat integratie op defensiebeleid niet snel zal plaatsvinden. Er zijn echter wel degelijk economische voordelen bij een gemeenschappelijk defensiebeleid. Mede daarom lijkt er wel degelijk sprake te zijn van voortschrijdende integratie op het gebied van defensie.¹⁰ Wellicht zijn de economische belangen van een nationaal leger en aanverwante defensiebedrijven echter aan de andere kant zo groot dat de lidstaten er niet aanwillen om de stap in het diepe te zetten. In hoeverre zijn economische motieven daarom bepalend voor de nationale standpuntbepaling aangaande verdere integratie binnen het GVDB, of het gebrek daaraan, voor Nederland? Zonder specifieke afbakening is dit een te brede vraag en daarom zal er in het onderzoek gericht worden gekeken naar de eventuele economische motieven van Nederland om naar een gemeenschappelijk defensiebeleid toe te werken of om dat juist niet te doen in de periode dat het EVDB tot stand kwam. Om deze onderzoeksvraag te kunnen onderzoeken zullen daarom de achterliggende redenen voor het Europese defensiebeleid in kaart moeten worden gebracht. Interessant hieraan is dat de theorie van Moravcsik mogelijk ook overeind kan blijven op een gebied van Europese integratie waarmee het op het eerste gezicht niet zo veel relevantie heeft.

In de bestaande historiografie over het Europese defensiebeleid blijven economische aspecten ervan nog erg onderbelicht. Howorth gaat weliswaar kort in op de belangen van de defensie-industrie, maar zijn analyse blijft vrij oppervlakkig. Auteurs als Michael Smith en Seth Jones besteden ook nauwelijks aandacht aan achterliggende economische motieven.¹¹ De zo op het eerste oog problematische relatie tussen integratie qua defensiebeleid en de economische aspecten daarvan is daardoor nog erg onderbelicht gebleven.

Het onderzoek zal zich richten op de periode van de EU. Specifiek de periode van de totstandkoming van het Europees Defensie- en Veiligheidsbeleid (EDVB) waarmee een 'alternatief

⁹ Ibidem, 52-57.

¹⁰ B. Schmitt, *The European Union and Armaments: Getting a Bigger Bang for the Euro* (Parijs 2003).

¹¹ Zie M. E. Smith, *Europe's Foreign and Security Policy: The Institutionalization of Cooperation* (Cambridge 2003) en S. G. Jones, *The Rise of European Security Cooperation* (Cambridge 2007).

voor NAVO' het daglicht zag en het begin van de militaire integratie een feit werd. Deze afbakening is niet alleen puur praktisch van aard, maar ook vanwege het feit dat het een periode na het einde van de Koude Oorlog is. Logischerwijs zou het militaire aspect voor verdere integratie dus nog minder op de voorgrond aanwezig. Wellicht dat daarom andere motieven, zoals economische motieven, een meer prominente rol spelen in de besluitvorming. De relevante voorgeschiedenis zal uiteraard niet ontbreken om in kaart te brengen in hoeverre economische motieven van belang waren bij eerdere initiatieven voor verregaande samenwerking op het gebied van defensie, zoals het Fouchetplan. Het onderzoek zal zich specifiek gaan richten op de eventuele aanwezigheid van economische motieven voor Nederland, van oudsher een sterk Atlantisch georiënteerd land, om deel te nemen aan het EVDB. Hierbij is het contrast van het continentale EVDB en de Atlantische NAVO interessant. Dit contrast zal daarom terugkomen in hoofdstuk 3 waarin de Nederlandse houding ten opzichte van het tot stand komen van het EDVB wordt behandeld. Dit gebeurt namelijk onder meer aan de hand van een analyse van de Nederlandse besluitvormingsprocedure ten overstaande van de Amerikaanse *Joint Strike Fighter*. Alhoewel ik besef dat uit dit onderzoek geen representatief beeld naar voren kan komen voor alle lidstaten die betrokken zijn bij het gemeenschappelijk defensiebeleid, werpt het wel degelijk enig licht op de aanwezigheid van een eventuele invloed van economische motieven op de besluitvorming rondom het EVDB. Er zal meer uitgebreid onderzoek nodig zijn om de nationale standpuntbepaling van meerdere, zo niet alle, lidstaten te onderzoeken. Dit onderzoek vormt een eerste opstap daartoe.

Als de relatie tussen (de besluitvorming rondom) het defensiebeleid en economische motieven in kaart wordt gebracht kan de *Liberal Intergovernmentalism* theorie verder worden getoetst aan de praktijk. Hieruit voortvloeiend kunnen bepaalde verwachtingen worden uitgesproken over de aannemelijkheid van verdere integratie op het gebied van defensie vanuit het economisch oogpunt. Als economische motieven voor de (snelle) ontwikkelingen op het gebied van een gemeenschappelijk defensiebeleid aan het daglicht komen en de invloed van die motieven, dan zegt dat wat over druk vanuit individuele lidstaten om tot een gemeenschappelijk beleid te komen. Als economische druk ontbreekt dan geeft dat aan dat de motor voor samenwerking op het defensieterrein wellicht te vinden is bij de supranationale organisaties of andere factoren binnen de nationale standpuntbepaling. In ieder geval zal eerst dit onderzoek plaats moeten vinden om pressie voor samenwerking op defensiegebied vanuit de economische hoek in kaart te kunnen brengen. Tot op heden zijn de verhoudingen tussen de economische en politieke belangen namelijk nog niet goed vastgesteld.

Hoofdstuk 1:

Veiligheid in Europa tijdens de Koude Oorlog: van Duinkerken tot Maastricht

Een manier om een einde te maken aan de Amerikaanse militaire hegemonie en Europa weer te laten schitteren op het wereldtoneel, een manier om de Amerikaanse betrokkenheid bij Europa te handhaven of simpelweg een wassen neus voor de bühne? Het Europese Veiligheid- en Defensiebeleid (EVDB), dat in 1999 het daglicht zag als onderdeel van het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid (GBVB), is in de loop der jaren op vele manieren getypeerd. Er bestaan veel studies over de aard en het nut van het EVDB. De poging om een gemeenschappelijk Europees defensiebeleid op te zetten is namelijk een omstreden punt in Europa en dat maakt van het EVDB een fragiel project. Dat wil niet zeggen dat de EVDB een project is met een unieke insteek. Tijdens de ongeveer vijftig jaar van Europese integratie die aan het EVDB vooraf gingen werden meerdere pogingen ondernomen om een Europese militaire samenwerking of beleid, buiten de context van de NAVO, tot stand te brengen. Om de ontwikkeling van het EVDB en het Nederlandse standpunt in dat dossier beter te kunnen duiden zal daarom eerst die geschiedenis van (pogingen tot) Europese militaire samenwerking in kaart worden gebracht. Het EVDB, waarvoor de basis in december 1998 in het Franse Saint Malo werd gelegd, had als doel om autonoom Europees militair handelen, dus zonder de Verenigde Staten, mogelijk te maken. Het EVDB ontstond echter niet vanuit het niets, maar kwam voort uit vijftig jaar aan Europese defensieontwikkelingen.

Het begin

Het Europese defensieprobleem is in feite de rode draad geweest die al vanaf de Tweede Wereldoorlog door de Europese samenwerking heen verweven heeft gezeten. De militaire dreiging van Duitsland vormde de aanleiding voor het sluiten van het eerste verdrag ten behoeve van militaire samenwerking in Europa. Economische samenwerking werd daar pas een aantal jaren later aan gekoppeld met de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), mede om de macht van Duitsland in te perken. Die economische samenwerking is in de loop van de tweede helft van de 20ste eeuw wel uitgegroeid tot het succesverhaal voor de Europese Gemeenschap (EG) en de Europese Unie (EU) waar de samenwerking op militair terrein bij achterbleef.

Het startpunt voor samenwerking in Europa werd al snel na de Tweede Wereldoorlog, namelijk op 4 maart 1947, gegeven toen Frankrijk en Groot-Brittannië het Verdrag van Duinkerken sloten waarmee ze een bilaterale militaire alliantie aangingen. De kern van het verdrag was dat de twee landen afspraken om elkaar in militair opzicht bij te staan in het geval van een Duitse aanval. Toetreding van andere landen tot de overeenkomst werd niet uitgesloten. De Sovjet-Unie werd

echter nog niet als een bedreiging aangestipt omdat de scheiding van de twee supermachten, de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten, zich nog niet had voltrokken. Begin 1947 werd er nog, bijvoorbeeld vanuit Nederland ingezet op samenwerking tussen de geallieerden en het creëren van een veiligheidssysteem binnen het kader van de Verenigde Staten.¹²

De breuk tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten werd niet lang daarna realiteit tijdens de bijeenkomst van de raad van ministers van Buitenlandse Zaken tijdens een conferentie in Londen van november tot december 1947. Onenigheid over onder meer het geven van Marshallhulp, en dus Amerikaanse inmenging in Europa, vanuit Sovjetzijde leidde tot de een breuk. Hierdoor, en door de noodzaak om de westerse Europese economieën te coördineren om de Amerikaanse betrokkenheid in Europa te waarborgen, kwam in het Verdrag van Brussel tot stand in maart 1948. Dit Verdrag tussen de Benelux, Frankrijk en Groot-Brittannië voorzag in het coördineren van economische integratie in Europa, maar ook de coördinatie van de defensie en veiligheidssamenwerking. De deelnemers vormden zo een alliantie tegen welke agressor dan ook in Europa. Een Europees blok als tegenwicht tegen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, zoals de Belgische minister Spaak en de Franse socialisten wilden, bleek niet haalbaar. Het conflict tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie escaleerde zodanig dat de West-Europese staten wel een Westers blok, met de Verenigde Staten, moesten vormen om in het conflict stand te houden.¹³

Het Verdrag van Brussel legde de basis voor de NAVO. De Europese samenwerking op veiligheidsgebied in het kader van het Verdrag van Brussel werd trans-Atlantisch van aard nadat op 4 april 1949 het Noord-Atlantische Verdrag werd getekend tussen de vijf landen van het Verdrag van Brussel, Canada en de Verenigde Staten met aanvulling van diverse andere landen. Na de Blokkade van Berlijn van juni 1948 en de doelstelling van de Sovjet-Unie om het communisme over de hele wereld te verspreiden werd geconcludeerd dat vreedzame co-existentie met de Sovjet-Unie op de lange termijn niet mogelijk zou zijn.¹⁴

Daarnaast legde het Verdrag van Brussel de basis voor een instelling van de West-Europese democratische staten. De voorstanders van een Europese federatie hadden al sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog tevergeefs gepleit voor het opzetten van een geïntegreerd Europees leger als onderdeel van een supranationale Europese federatie. Hun pogingen resulteerden in een mislukking. Er werd 'slechts' een Westerse Unie Defensie Organisatie (WUDO) gerealiseerd, als voorloper van de West-Europese Unie (WEU), waar op intergouvernementele basis samen zou worden gewerkt wat betreft defensieaangelegenheden. Bovendien, zo leek het, zou samenwerking met het tot stand

¹² G. Aybet, *The Dynamics of European Security Cooperation, 1945-91* (Basingstoke 2001) 59; D. A. Hellema, *Dutch Foreign Policy. The Role of the Netherlands in World Politics* (Dordrecht 2009) 108.

¹³ Aybet, *The Dynamics of European Security Cooperation*, 62-63.

¹⁴ *Ibidem*, 64-65.

komen van de Raad van Europa in 1949 op intergouvernementele basis gaan plaatsvinden: samenwerken, maar geen integratie.¹⁵ De verdediging van Europa, zo was voor alle deelnemende landen duidelijk, zou pas echt van de grond komen met Amerikaanse hulp. Dat had de Blokkade van Berlijn voor de lidstaten van WUDO wel duidelijk gemaakt.¹⁶

De rol van de West-Europese Unie

WUDO werd officieel eind september 1948 opgericht. De lidstaten hadden dus, zoals in het Verdrag van Duinkerken en het Verdrag van Brussel was vastgelegd, de verplichting elkaar te assisteren in het geval van een gewapende aanval in Europa. Vanaf de start werd de WUDO echter al ondergeschikt gemaakt aan eventuele samenwerking in een verbintenis met de Verenigde Staten. De hoogste WUDO-officier, veldmaarschalk Montgomery, pleitte al kort na de geboorte van de NAVO voor het opgaan van de WUDO in de NAVO. Zo zou het ondernemen van onnodige dubbele moeite voorkomen kunnen worden. WUDO was dus in feite al de voorloper van de 'Europese pijler' van de NAVO.¹⁷

WUDO werd in 1951 geïncorporeerd in de inmiddels opgezette militaire commandostructuren van de NAVO en plannen, personeel en het hoofdkwartier van WUDO werd ondergebracht bij het *Supreme Headquarters Allied Powers Europe* (SHAPE) van de NAVO. Dat neemt niet weg dat WUDO de basisinfrastructuur verschaftte voor de opzet van de NAVO en in dat opzicht was het feit dat er binnen WUDO een infrastructuur werd opgezet al een teken van Europese integratie op defensiegebied. De opvolger van WUDO, de WEU, die in 1954 met het aangepaste Verdrag van Brussel in het leven werd geroepen, had als voornaamste doel om de herbewapening en incorporatie van West-Duitsland in het West-Europese kamp te coördineren en toe te zien op de naleving van de bepalingen van het (herziende) Verdrag van Brussel. Tevens werd Groot-Brittannië met de WEU aan de defensiesamenwerking met de landen van het EGKS gebonden.¹⁸

De praktische mogelijkheden voor de WEU werden echter al vanaf de vorming in 1954 met argusogen aanschouwd. Het werd gezien als de kleine partner van de NAVO en als onderdeel van het defensiesysteem van NAVO. Dit was niet verwonderlijk aangezien de WEU niet beschikte over eigen geïntegreerde militaire structuren. De structuren van de voorganger van de WEU, WUDO, waren immers al allemaal overgeheveld naar de NAVO. Daarnaast was er binnen de WEU geen sprake van een gemeenschappelijk defensiebudget, een 'Europese' defensie-minister en gemeenschappelijke

¹⁵ Cini e.a., *European Union Politics*, 19.

¹⁶ Aybet, *The Dynamics of European Security Cooperation*, 67; S. Duke, *The Elusive Quest for European Security. From EDC to CFSP* (Basingstoke 1993) 13-14.

¹⁷ Aybet, *The Dynamics of European Security Cooperation*, 14.

¹⁸ L. S. Kaplan, *NATO 1948: the birth of the transatlantic Alliance* (Lanham 2007) 160; Cini e.a., *European Union Politics*, 23.

richtlijnen voor aanschaf van wapens. Daarnaast hing implementatie van afgesproken beleid af van de nationale rechtspraak. Er konden dus geen bindende afspraken worden gemaakt. Hierdoor bleef de WEU, afgezien van haar rol in de herbewapening van West-Duitsland en haar controlerende functie, een papieren tijger die ondergeschikt zou zijn aan de veel effectief opererende NAVO.¹⁹ In feite was de organisatie niet meer dan een plaats waarin de Europese lidstaten van de NAVO gebundeld waren.²⁰

De Europese Defensiegemeenschap: mislukte voorloper van het EVDB

De vorming van de NAVO als de belangrijke defensieorganisatie betekende niet dat er geen pogingen meer werden ondernomen om een Europese samenwerking op veiligheidsgebied te bewerkstelligen. Het werd zelfs nagestreefd als integraal deel van het integratieproces. Veiligheid- en defensiesamenwerking en economische samenwerking zouden onderdeel moeten gaan uitmaken van een Europese politieke unie. De poging om Europese defensiesamenwerking tot stand te brengen werd als logisch gevolg gezien van de stap die al was gezet op het gebied van economische samenwerking: de oprichting van de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal.²¹

De poging om die defensiesamenwerking tot stand te brengen kwam vanuit de koker van de Fransen. Door de Korea-oorlog werd de angst in Europa aangewakkerd dat ook Europa zou kunnen worden binnengevallen door de communisten. Een West-Duitse herbewapening werd daarom noodzakelijk geacht. Vanuit de Verenigde Staten werd voorgesteld om West-Duitsland te herbewapenen en lid te maken van de NAVO. Het Franse plan, van de hand van de Franse minister René Pleven, voorzag daarentegen in het oprichten van een Europees leger onder de vlag van Europa. Zo zou West-Duitsland geen eigen nationaal leger hebben, maar wel herbewapend worden. De andere continentale Europese NAVO-lidstaten zagen liever een herbewapening van West-Duitsland in NAVO-verband. Zo zou West-Duitsland dus over een nationaal leger komen te beschikken: de Franse angst.²²

Op 27 mei 1952 werd het verdrag voor de oprichting van het Europese Defensiegemeenschap (EDG) aangenomen door de Benelux, Frankrijk, West-Duitsland en Italië. De landen gingen akkoord met de oprichting van het EDG doordat er besloten werd om de nationale divisies in stand te houden en onder te brengen in één legerkorps. West-Duitsland zou dus eigen divisies krijgen, maar de Duitse positie binnen het plan werd ondergeschikt gemaakt aan de andere

¹⁹ Overigens kwam ook de controlerende functie van de WEU niet van de grond. De *Armaments Control Agency* functioneerde niet, mede door gebrek aan economische integratie. En de defensieve rol van de WEU was veel minder uitgesproken dan die van de NAVO. Zie Duke, *The Elusive Quest*, 42.

²⁰ Duke, *The Elusive Quest*, 39-40.

²¹ Ibidem, 69.

²² Hellema, *Dutch Foreign Policy*, 126-127.

landen. De Duitse divisies zouden onder niet-Duits commando worden geplaatst en bovendien kon West-Duitsland geen troepen werven of opleiden buiten het raamwerk van het EDG. Bovendien werd in het verdrag ook de Britse hulp vastgelegd bij een eventuele aanval op een van de EDG-landen. De steun van Groot-Brittannië aan het EDG werd dus vastgelegd. Bovendien werd West-Duitsland via het verdrag ook verzekerd van de veiligheid die de NAVO verschaftte.²³

Het EDG was dus een plan om in theorie een Europees leger op te zetten. Het verdrag is echter nooit in werking getreden doordat ratificatie van het verdrag door de nationale parlementen nooit voltooid is. Alhoewel, het verdrag is door alle parlementen geratificeerd behalve Frankrijk en Italië. Frankrijk springt hierbij uiteraard in het oog. Het Franse parlement is niet akkoord gegaan vanwege het feit dat het parlement zich zorgen maakte over Britse afzijdigheid in toekomst en zich zorgen maakte over West-Duitse herbewapening. Bovendien was een nieuwe koers aangaande het buitenlandse beleid oom van invloed. Frankrijk zag steeds minder in het EDG-project. Via de Franse Unie en de overzeese gebieden moest Frankrijk zijn invloed vergroten. De nieuwe minister van Buitenlandse Zaken, Georges Bidault, vond bovendien dat het EDG-project, en een Europese Politieke Unie, de Franse invloed binnen de NAVO en de rol van de Franse Unie zou verminderen.²⁴

Het lange ratificatieproces binnen Frankrijk en Italië verzwakte het momentum voor meer Europese integratie dat het plan in eerste instantie had gecreëerd. Door het vastlopen van het EDG werd de NAVO de primaire defensieorganisatie voor West-Europa en werd West-Duitsland een volwaardig lid van de NAVO. Een nieuw Europees 'alternatief' voor de NAVO zou pas in de jaren '60 weer de kop op steken als Charles de Gaulle, die scepticus staat tegenover de NAVO en de Amerikaanse rol binnen de NAVO, een nieuw plan opstelt voor sterkere Europese samenwerking. Duidelijk bleek wel dat de Europese samenwerking op veiligheidsgebied voortaan plaats zou vinden onder de pet van de NAVO.

Een grotere rol voor de gemeenschap: het plan Fouchet

Het plan Fouchet was een in of meer logisch gevolg van de ongerustheid die werd uitgesproken over de Amerikaanse dominantie binnen de NAVO. Het belang van de NAVO werd niet ontkend en de overheersing van de WEU door de NAVO werd zelfs geaccepteerd, maar toch werd Europees raamwerk voor samenwerking op veiligheidsgebied wel bepleit. Zowel bondskanselier Adenauer, als de WEU en de Franse president de Gaulle, vanaf zijn aanstelling op 1 juni 1958, bepleitten een grotere internationale rol voor de West-Europese landen. De Gaulle hekelde zelfs de kleine rol die de

²³ Aybet, *The Dynamics of European Security Cooperation*, 75-76.

²⁴ Ibidem, 78.

Europese Economische Gemeenschap (EEG), die in 1957 met het Verdrag van Rome tot stand kwam, speelde in externe kwesties.²⁵

De Gaulle vond in Adenauer een natuurlijke bondgenoot om samen te werken bij internationale zaken. De Gaulle wilde echter niet alleen meer Europese inspraak in de NAVO, maar ook een grote rol voor de Gemeenschap. De Franse politicus en diplomaat, Christian Fouchet, werd aan het hoofd gesteld van een comité waarin onderhandeld werd over het opstellen van een verdrag voor een politieke unie. Ook België, West-Duitsland, Italië en Luxemburg stuurden, naast Frankrijk, een voorstel. Op 19 oktober 1961 een eerste voorstel gepresenteerd voor een politieke unie.²⁶ Dit plan, 'Fouchet I', voorzag in het opstellen van een intergouvermenteel gemeenschappelijk buitenlands- en defensiebeleid. In het plan werd voorgesteld om buitenlands beleid van de zes landen van de EEG te coördineren in een politieke raad. Ook het supranationale karakter van de economische verdragen zou worden opgeheven. Daardoor zou de intergouvermentele politieke raad ook op het economisch vlak macht naar zich toe trekken. Bovendien werd in het voorstel geen referentie gemaakt aan de NAVO. Europese samenwerking op defensiegebied zou plaatsvinden in een comité van defensie ministers.²⁷

De vijf andere landen stuurden daarop vervolgens amendementen op het plan. Een nieuw verdrag zou de NAVO niet mogen ondermijnen of afbreuk doen aan de bestaande gemeenschappen: EGKS, EEG en Euratom. Het Franse plan wekte argwaan bij de andere lidstaten.²⁸ Dat gebeurde al helemaal toen de Gaulle de zinsnede dat een gemeenschappelijke defensie in een Europese confederatie zou dienen te resulteren in 'het versterken van de Alliantie' voor de onderhandelingen uit het voorstel liet verwijderen. Het Franse besluit om de Britse lidmaatschapsaanvraag van de EEG, waar België en Nederland erg voor waren, te torpederen betekende het einde van de onderhandelingen over een politieke unie, met daarin buitenlands- en veiligheidsbeleid, tijdens de regeerperiode van de Gaulle.

De Franse *sonderweg* die de Gaulle vervolgens inzette kwam tot uiting in een bilateraal vriendschapsverdrag tussen Duitsland en Frankrijk, met het Élysée-verdrag, de ontwikkeling van een eigen nucleaire mogendheid (*force du frappe*) buiten samenwerkingsverbanden van de NAVO en de uiteindelijke uittreding van Frankrijk uit de militaire tak van de NAVO vanwege langdurige onenigheid over de strategie binnen het bondgenootschap. De Franse *sonderweg* versterkte in feite de positie van de NAVO.²⁹ Daarnaast werd de positie van de WEU nog eens verzwakt doordat er vanuit de WEU

²⁵ Duke, *The Elusive Quest*, 43-45.

²⁶ Nederland had als enige geen voorstel gestuurd aan het comité. Nederland zag namelijk niks in een politieke unie zonder Britse deelname als tegenwicht tegen de ontstane Frans-Duitse as.

²⁷ Aybet, *The Dynamics of European Security Cooperation*, 98.

²⁸ Ibidem, 98.

²⁹ Ibidem, 100-114.

Raad werd gestopt met het uitvoeren van de economische activiteiten en doordat de Eurogroep binnen de NAVO, waarbinnen de Europese ministers van Defensie vergaderden, zich vanaf 1968 ging bezighouden met de activiteiten van Europese subgroepen in de NAVO en waarbinnen ook nog eens overleg werd gepleegd over de grote ontwikkelingen aangaande de Europese veiligheid.³⁰

Het Franse initiatief voor meer Europese samenwerking leidde dus tot een onbedoelde versterking van de positie van de NAVO. De rol van de WEU werd zelfs in grote mate gemarginaliseerd. Het is daarom ook niet verwonderlijk dat in de jaren '70 alweer binnen de EEG gezocht werd naar een sterker extern beleid in het kader van Europese Politieke Samenwerking (EPS).

Een nieuwe poging met het EPS

Europese politieke samenwerking (EPS) klinkt niet als een verregaande vorm van integratie op buitenlands- en veiligheidsbeleid. In 1969 werd tijdens de EG-top in Den Haag gepleit voor een 'verenigd Europa'. Dit is niet verwonderlijk wanneer men kijkt naar de stilstand waar Europa in de jaren '60 mee te maken had gehad. Om een dergelijke mislukking, zoals in de jaren '60, te voorkomen waren de uitgangspunten voor EPS, die werden geschetst in het 'Luxemburg rapport', van beperkte omvang. De ontwikkeling zou alleen plaatsvinden op het gebied van buitenlands beleid en niet op het gebied van defensie vanwege de gevoeligheden van de Benelux-landen voor een eventuele beschadiging van de contacten met de NAVO. Om bovendien nog te voorkomen dat zaken te hard van stapel zouden lopen gingen onderhandelingen buiten het Verdrag van Rome om plaatsvinden en werd er niet gesproken over formele afspraken, maar over 'noodzakelijke' afspraken die het gastland, de voorzitter van de EEG, naar eigen inzicht kon invullen.³¹

De hernieuwde koers voor meer coördinatie binnen de Europese Gemeenschap en de zoektocht naar een gemeenschappelijk buitenlands beleid werd gedreven door een grotere flexibiliteit bij de lidstaten. Door toetreding van Groot-Brittannië, Ierland en Denemarken en de *Ostpolitik* van West-Duitsland waren meer lidstaten bereid een gemeenschappelijk beleid te gaan voeren. Zorgen over Franse overheersing waren verdwenen met het verdwijnen van de Gaulle en de Britse toetreding. Daarnaast wilde Frankrijk zelf door middel van een gemeenschappelijk beleid West-Duitsland proberen aan het Westen te binden.³²

De beperkte ambities bleken blijkaar toch nog te groot om tot een succesvol beleid te leiden. In het vervolgrapport dat op 23 juli 1973, tijdens de top in Kopenhagen werd gepresenteerd, werd in mooie bewoordingen uitgelegd hoe er meer samengewerkt kon worden, maar de oliecrisis

³⁰ Duke, *The Elusive Quest*, 55.

³¹ Ibidem, 57.

³² Aybet, *The Dynamics of European Security Cooperation*, 126.

gooide roet in het eten: landen gingen hun eigen nationale belangen behartigen.³³ Ook het rapport van de Belgische premier, Tindemans, waarin gepleit werd voor een gemeenschappelijk veiligheidsbeleid schoot landen in het verkeerde keelgat. De eenheid binnen de NAVO werd, bijvoorbeeld voor Nederland, nog als te belangrijk geacht. Toch ging Nederland, mede vanwege de negatieve ervaringen met de oliecrisis, in de jaren na 1973 steeds mee met de standpunten van het EPS, als ze niet over defensiesamenwerking gingen.³⁴

Doorbraken in de jaren '80

De jaren '80 zagen een doorbraak in zowel de rol van het EPS als die van de WEU. Deze doorbraken waren het gevolg van de verschijning van François Mitterrand op het internationale podium, de effecten van de Reykjavik top tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie en de Amerikaanse initiatieven om geallieerde samenwerking buiten het NAVO-gebied te formaliseren. De doorbraken hielden dat er op het gebied van het EPS beperkte, maar doorslaggevende veranderingen op het gebied van politieke samenwerking werden bereikt. De WEU werd versterkt als de Europese pijler binnen de NAVO.

De Franse president Mitterrand was in mindere mate dan zijn voorganger Pompidou gekant tegen een volledige associatie van de Europese Commissie met de politieke samenwerking. Hierdoor was hij, in de aanloop naar de vorming van de *Single European Act*, een van de voorstanders voor een grotere rol van het EPS. Mitterrand stond echter niet alleen in standpunt voor een groter slagkracht voor het EPS. Zo werd in het derde rapport over de vormgeving van het EPS naar aanleiding van de vorming van de *Single European Act*, het Londen rapport, dat de politieke samenwerking voor alle lidstaten een centraal element in het buitenlands beleid was geworden. Bovendien werd er in het rapport gesproken over het feit om in de toekomst niet alleen te streven naar 'gemeenschappelijke standpunten', maar ook naar 'gemeenschappelijke acties'. Om dit te bereiken werd gepleit voor het versterken van de banden tussen de Commissie en het EPS-proces.³⁵

Een voorstel om de samenwerking binnen het EPS op het gebied van veiligheid te versterken, genaamd het Genscher-Colombo plan, zag echter geen groen licht. Een afgezwakte versie werd wel aangenomen, maar de *Solemn Declaration on European Union* legde alleen de nadruk op samenwerking en coördinatie op politieke en economische aspecten van veiligheid om zodoende steeds meer overeenstemming op verschillende punten aangaande het buitenlands beleid te realiseren.³⁶

³³ Duke, *The Elusive Quest*, 40.

³⁴ Hellema, *Dutch Foreign Policy*, 257-259; 266.

³⁵ Duke, *The Elusive Quest*, 63.

³⁶ *Ibidem*, 64.

De *Single European Act*, die uiteindelijk in 1985 tot stand kwam, bevestigde voor het eerst formeel dat de EPS onderdeel uitmaakte van de Europese Gemeenschap. Politieke samenwerking zou er op gericht zijn om gemeenschappelijke posities aan te nemen waar mogelijk. Ook op het gebied van defensie (oftewel veiligheid) zou worden samengewerkt, maar alleen wat betreft politieke en economische aspecten.³⁷ Hoewel de EPS dus niet zou leiden tot gezamenlijk militair-industriële samenwerking kan wel worden vastgesteld dat het een belangrijk uitgangspunt heeft gevormd voor verdere samenwerking op defensiegebied na de Koude Oorlog.

De rol van de WEU werd in de jaren '80 ook nieuw leven ingeblazen. Tijdens de ontwikkeling van het EPS werd ook meerdere malen benadrukt dat de Europese integratie pas volledig zou zijn met een veiligheidsdimensie. Door omstandigheden werd dat aspect in de jaren '80 versterkt binnen de WEU. Zorgen bij de Europese NAVO-bondgenoten over de eenzijdige Amerikaans onderhandelingen met de Sovjet-Unie over non-proliferatie op de Reykjavik top in 1986 resulteerde in een versterking van de WEU om zodoende het pro-nucleaire standpunt van de Europese bondgenoten duidelijk over het voetlicht te brengen. Daarnaast wilden de Verenigde Staten geallieerde samenwerking buiten het NAVO-gebied formaliseren. Anders gezegd wilden de Verenigde Staten geallieerde samenwerking ook buiten het NAVO-gebied coördineren en onder de NAVO-paraplu brengen. Aanleiding hiervoor vormde de geringe steun die de Verenigde Staten hadden ontvangen bij hun oproep tot boycots van Iran, na de val van de Sjah, en de Sovjet-Unie, na de invasie van Afghanistan. De Europese NAVO-bondgenoten waren daar echter tegen omdat hun belangen niet altijd gelijk waren aan die van de Verenigde Staten. Deze twee ontwikkelingen brachten een snelle revitalisering van de WEU tot stand. In oktober 1987 werd het Platform aangaande Europese Veiligheidsbelangen opgericht. Naar aanleiding van de oprichting van dit platform werd gesteld dat de WEU diende bij te dragen aan Europese integratie, zou de 'nieuwe' WEU moeten dienen als de Europese pijler van de NAVO-alliantie en moest er in de toekomst een 'meer samenhangende Europese defensie-identiteit' worden ontwikkeld.³⁸

Nederlands standpunt

Het Nederlandse standpunt aangaande defensiesamenwerking in Europees verband was in de vijftig jaren na de Tweede Wereldoorlog doorgaans erg behoudend. Kenmerkend voor de periode is dat Nederland altijd een scheiding heeft gehanteerd tussen de economische integratie binnen de Europese Gemeenschappen en de defensiesamenwerking binnen het NAVO-bondgenootschap.

³⁷ Hellema, *Dutch Foreign Policy*, 292.

³⁸ Aybet, *The Dynamics of European Security Cooperation*, 150-158.

Nederland klopte dus in feite aan bij de Verenigde Staten voor de defensie en bij Europa voor economische samenwerking.³⁹

Nadat Nederland lid was geworden van de NAVO en zich had verbonden met de economische integratie binnen Europa, bleef de koers van Nederland constant. De politieke en economische integratie werd binnen Europa gescheiden gehouden om de Atlantische Alliantie zo niet te bedreigen met een te machtig politiek Europa.⁴⁰

De keuze voor de WEU werd vanuit Nederland gemaakt uit veiligheidsoverwegingen, maar Amerikaanse deelname werd al meteen wenselijk gehad. Toen de NAVO dan ook opgericht werd, werd de WEU minder belangrijk voor Nederland. Desondanks heeft Nederland de WEU wel als een middel gezien om de Europese pijler van de NAVO te versterken en dus als een manier om de Amerikaanse betrokkenheid bij Europa te continueren.

Het Nederlandse standpunt ten aanzien van het EDG was dan ook van een heel andere aard. Nederland was bang dat de Amerikanen niet meer geïnteresseerd zouden zijn in de verdediging van Europa als het EDG van de grond zou komen. Daarom was de Nederlandse strategie er op gericht om politieke en militaire integratie tot een minimum te beperken en Groot-Brittannië en de Verenigde Staten juist zo veel mogelijk bij het plan te betrekken. Het EDG-verdrag dat uiteindelijk gesloten werd, maar niet werd aangenomen, was acceptabel voor Nederland doordat de relatie tussen het EDG en de Verenigde Staten en Groot-Brittannië in het verdrag was vastgelegd.⁴¹

Het intergouvernementele plan van Fouchet (I en II) werd door Nederland met wantrouwen aanschouwd. Het werd gezien als een gevaar voor de eenheid binnen de NAVO en de eenheid binnen de NAVO werd boven de Europese (politieke) integratie gesteld. Bovendien zou het plan pas doorgang kunnen vinden als Groot-Brittannië kon deelnemen als tegenwicht tegen de Frans-Duitse as. Bovendien werden er geen referenties gemaakt aan het versterken van het NAVO-bondgenootschap. Nederland ging, ondanks Franse en Duitse druk, niet akkoord met het plan.⁴²

Ook de Europese Politieke Samenwerking werd met wantrouwen aanschouwd vanuit Den Haag. Met de voortgang van het proces werd in 1969 wel akkoord gegaan, maar het EPS diende geïntegreerd te worden binnen de bestaande instituties. Bovendien moesten standpunten er niet toe leiden dat de eenheid binnen de NAVO in gevaar kwam. Ook moest samenwerking binnen het EPS plaatsvinden in samenspraak met de Commissie. Zo ontstond er geen nieuwe intergouvernementele institutie.⁴³ Het voorstel van Tindemans voor samenwerking binnen het EPS op veiligheidsgebied

³⁹ Hellema, *Dutch Foreign Policy*, 401-402.

⁴⁰ B. Tonra, *The Europeanisation of National Foreign Policy: Dutch, Danish and Irish Foreign Policy in the European Union* (Aldershot 2001) 62.

⁴¹ Hellema, *Dutch Foreign Policy*, 148-149.

⁴² *Ibidem*, 202.

⁴³ *Ibidem*, 238-239.

werd door Nederland echter direct naar de prullenbak verwezen. Meer samenwerking op defensiegebied bleef taboe. Eenzelfde soort houding nam Nederland aan ten opzichte van het Genscher-Colombo plan. Nederland wilde de positie van de Commissie versterken en niet die van de individuele lidstaten. De *Single European Act* vormde daarom een kleine nederlaag aangezien de EPC op intergouvernementele basis bleef opereren en ook over (beperkte) zaken aangaande defensie zou gaan. In 1990 zei Piet Dankert, de nieuwe staatssecretaris voor Europese Zaken, dat de Nederlandse belangen in een politieke unie gebaat zijn bij een supranationale orde die geleid wordt door de Europese Commissie en gecontroleerd wordt door het Hof van Justitie en een democratisch gekozen Europees Parlement. Dit is echter niet wat Nederland in de jaren '90 zou krijgen met het GBVB en later het EVDB.⁴⁴

Conclusie

Er zijn meerdere pogingen ondernomen om samenwerking op defensiegebied tot stand te brengen in Europa. Deze bleken echter niet zeer vruchtbaar te zijn. De tegenstellingen tussen de Europese landen, proatlantisch of pro-Europees, speelden daar een belangrijke rol bij. Zo heeft Nederland als Atlantisch georiënteerd land verdere integratie tegengehouden, zoals bij het Fouchet plan, of ging het maar akkoord met een beperkte mate van samenwerking, zoals bij de *Single European Act*. Ook de tegenstellingen tussen Frankrijk en Groot-Brittannië hebben samenwerking op veiligheidsterreinen tijdens de Koude Oorlog lam gelegd.⁴⁵

De poging die na de het einde van de Koude Oorlog werd ondernomen om binnen het kader van het GBVB een Europees defensiebeleid op te zetten was veel succesvoller doordat het internationale veiligheidsparadigma, oftewel het bipolaire wereldbeeld met de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie als grootmachten, veranderde. De weg was in feite vrijgemaakt op weg naar het EVDB en die weg werd met de ondertekening van het Verdrag van Maastricht ingeslagen.

⁴⁴ Ibidem 257; 290-292.

⁴⁵ Howorth, *Security and Defence Policy*, 36.

Hoofdstuk 2: Het Europese Veiligheid- en Defensiebeleidproject

Het einde van de Koude Oorlog bracht een veranderd veiligheidsparadigma met zich mee. De Sovjetdreiging verdween van het wereldtoneel. De hieruit voortvloeiende veranderde veiligheidssituatie zorgde voor een hoop discussie. Betekende dit nou namelijk dat de NAVO een monopolie zou krijgen op het veiligheidsgebied in Europa of zouden de Verenigde Staten zich wellicht helemaal terugtrekken van het Europese continent en de Europese landen verwaasd achterlaten? Of betekende dit een kans voor Europa om het Europese veiligheidsbeleid gezamenlijk in eigen handen te nemen.

Samenwerken om iets te betekenen en samenwerken omdat het moet

Het einde van de Koude Oorlog zorgde in eerste instantie voor een jubelstemming in de Westerse landen. Nu de tweestrijd tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie aan een einde was gekomen, was de wereld verlost van de beklemmende status quo waar het ruim vijftig jaar in was blijven hangen. De communistische militaire alliantie, het Warschaupact, werd op 1 juli 1991 ontbonden en daaruit voortvloeiend kreeg de NAVO een monopolie aangaande de veiligheidsproblematiek van het Westen.

Het bleek al snel dat het einde van de Koude Oorlog niet alleen maar een en al hosanna bracht voor de westerse landen. De Golfoorlog maakte al snel duidelijk dat met het verdwijnen van het communisme 'het Kwaad' niet verdwenen was. Het ontbreken van een eenduidige Europees antwoord op de Irakese inval van Koeweit maakte voor het merendeel van de West-Europese landen duidelijk dat, ook na de Koude Oorlog, een soort van politieke unie, en daarbinnen een apart veiligheidsbeleid voor Europa, noodzakelijk was. Bovendien was de Europese Unie dat, als onderdeel van de nieuwe internationale gemeenschap, min of meer aan haar stand verplicht.⁴⁶

De crises in (voormalig) Joegoslavië gedurende de jaren negentig versterkten het beeld van een versnipperd veiligheidsbeleid. Gericht gecoördineerde militaire acties kwamen moeizaam tot stand. De NAVO en de West-Europese Unie (WEU) hadden nog duidelijk te maken met een overheersende visie die voortkwam uit de Koude Oorlog: het bleken beide nog organisaties te zijn die primair gericht waren op de collectieve verdediging van de lidstaten tegen een aanval van andere staten. Er was weinig aandacht voor interstatelijke conflicten. Daarnaast zorgde de isolationistische koers van de Verenigde Staten ervoor dat Frankrijk en Duitsland terughoudend waren wat betreft de inzet van militaire middelen. Het nieuw opgerichte Gemeenschappelijk Buitenland en

⁴⁶ Duke, *The Elusive Quest*, 83-85.

Veiligheidsbeleid (GBVB), als de tak voor het buitenlands en defensiebeleid van de EU, bleek ten slotte verre van effectief te opereren. Door verdeeldheid en een daaruit voortvloeiend gebrek aan daadkracht bleek het GBVB te gebrekkig in het doorvoeren van bijvoorbeeld effectieve sancties.⁴⁷ De crises in Zuidoost-Europa vormden een van de belangrijke drijfveren voor de totstandkoming van het EVDB.⁴⁸

Naast de militaire conflicten op Europees grondgebied, waar Europa haar eigen verantwoordelijkheid voor had te nemen, was de Amerikaanse interesse voor Europa tanende. Het einde van de Koude Oorlog betekende ook het einde van de automatische Europees-Amerikaanse harmonie die al die jaren had bestaan. Dit leidde ertoe dat de toenadering tussen Frankrijk en Groot-Brittannië in 1998, bij de top van Saint Malo waar de steun voor het EVDB werd aangekondigd, voor het eerst sinds vijftig jaar serieus van de grond kwam. Groot-Brittannië wilde namelijk voorkomen dat het NAVO-bondgenootschap ten onder zou gaan vanwege een gebrek aan Europese slagkracht op defensiegebied. Daarom moest er een Europese opvolger komen van de Europese Veiligheid en Defensie-identiteit, dat onderdeel uitmaakte van de NAVO, waar de Europese lidstaten zelf verantwoordelijk voor zouden zijn.⁴⁹

De politieke ambitie van de Unie, de noodzaak voor meer eigen capaciteit om de NAVO te redden en de noodzaak om een gecoördineerd beleid op te zetten om orde op zaken te kunnen stellen om de hoek, de Balkan, of zelfs verder van huis waren de belangrijkste drijfveren voor de Europese landen om binnen het kader van het GBVB een Europees defensiebeleid tot stand te brengen.

De opzet en het doel

Het concreet vormgeven van het EVDB was een proces dat enkele jaren in beslag nam. Vanaf 1998, toen de Britten en de Fransen zich bereid verklaarden om steun te verlenen aan een gemeenschappelijk defensiebeleid, werd er via diverse Europese topbijeenkomsten en in de Brusselse wandelgangen gewerkt aan het uitwerken van het EVDB. Het moment dat het Verdrag van Nice in werking trad, vanaf 1 februari 2003, was het EVDB operationeel. Maar waarvoor diende het EVDB? Wat waren de doelen van het beleid?

De taken van de EVDB werden gebaseerd op de Petersbergtaken die in 1992 al tot stand waren gekomen: humanitaire en reddingstaken, vredesmissies en crisisbeheersing. Om deze taken uit te kunnen voeren werd een *Headline Goal* gesteld binnen een bredere 'capaciteiten catalogus':

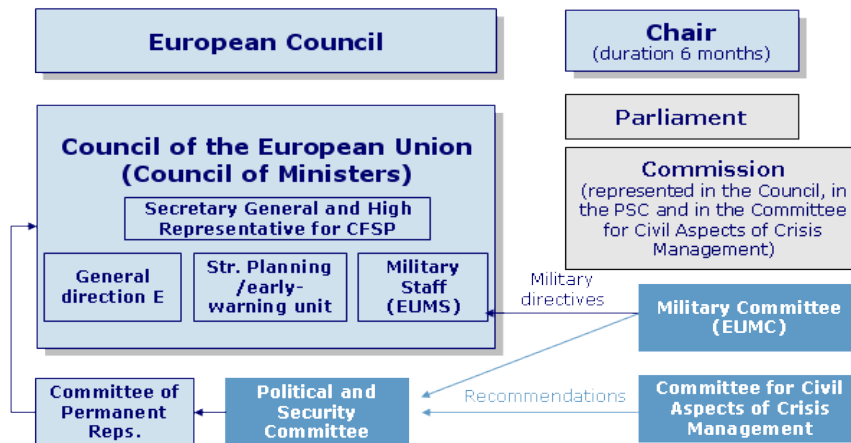
⁴⁷ Duke, *The Elusive Quest*, 221; 235-237.

⁴⁸ Howorth, *Security and Defence Policy*, 55; Naast de crises in Joegoslavië bleek ook tijdens de politieke onrust in Albanië in 1997 dat een daadkrachtig Europees optreden niet van de grond kwam.

⁴⁹ Howorth, *Security and Defence Policy*, 53.

daarin staat wat lidstaten qua personeel, expertise en militair materiaal beschikbaar zullen stellen voor militaire acties in het kader van het EVDB.⁵⁰ Om de taken uit te kunnen voeren werd de toegang tot NAVO-middelen gewaarborgd door een verklaring aangaande het EVDB die de EU en de NAVO op 16 december 2002 afsloten.⁵¹ Tevens werden het Europese Defensieagentschap (2004) en de civiel-militaire planning cel (2003) opgezet om de Europese behoeftstelling te coördineren om aan de capaciteitdoelstellingen te voldoen.⁵²

CFSP/ESDP after Nice

Figuur 1: De institutionele structuur van het EVDB na het Verdrag van Nice⁵³

Het EVDB maakte onderdeel uit van de een intergouvernementele pijler van de EU. Daardoor werd het beleid bepaald door de staatshoofden van de EU-lidstaten op basis van unanieme stemmingen. De politieke verantwoordelijkheid lag vanaf het begin af aan bij de Europese Raad. De overige institutionele structuur was echter zo ingewikkeld dat duidelijke en snelle besluitvorming niet van de grond kon komen. De bovenstaande, versimpelde, weergave illustreert dat.⁵⁴ De verschillende agentschappen die betrokken waren bij het EVDB, zoals de overheden, de Commissie, de Politieke en Veiligheidscomité en het Secretariaat van de Europese Raad, versterkten de onderlinge competitie. Tevens beïnvloedden ze de besluitvorming die daarnaast werd beïnvloed door speciale werkgroepen en andere adviesgroepen zoals de Raad Algemene Zaken en Externe Betrekkingen.

De doelen van het EVDB waren dus gebaseerd op de Petersbergtaken. Het omzetten van deze doelstellingen in concrete daden is al een flink aantal keer gebeurd. Het probleem waar de EU-

⁵⁰ Cini e.a., *European Union Politics*, 248.

⁵¹ Howorth, *Security and Defence Policy*, 168-169.

⁵² Ibidem, 109-112

⁵³ Dadalos-Europe, 'De institutionele structuur van het GBVB/EVDB na Nice', <http://www.dadalos-europe.org/int/grundkurs4/gasp_esvp.htm>, geraadpleegd 5 juni 2012.

⁵⁴ Zie ook Howorth, *Security and Defence Policy*, 69.

missies – monitoring en bijstandsmissies, politiemissies en militaire operaties – echter tot nu toe mee te maken hebben gehad zijn de problematische financiering van de missies en de beperkte beschikbaarheid van capaciteit waardoor grootschalige militaire missies niet tot de reële mogelijkheden behoren. In het verlengde daarvan ligt het probleem van het beperkte aantal landen dat grote bijdragen levert aan missies. Dat zou op termijn voor frictie kunnen zorgen. Gestroomlijnde aansturing ontbreekt tot nu toe. Competitie tussen verschillende directoraat-generaals in Brussel om bepaalde facetten van een missie aan te sturen hindert de gestroomlijnde voortgang van missies. Het stroomlijnen van aansturingprocedures zou de effectiviteit van EU-missies verder vergroten.

Conclusie

De vorming van het EVDB was noodzakelijk in de veranderde wereld na de Koude Oorlog. Alhoewel, of wellicht dankzij het feit dat, de ontwikkelingen binnen het EVDB zeer snel zijn gegaan heeft te nog veel te kampen met ‘kinderziekten’. Door onvoldoende afstemming van procedures, behoeften en de vrijblijvendheid van de implementatie van besluiten door nationale overheden, vanwege de intergouvernementele aard van het EVDB, is de effectiviteit van het EVDB beperkt gebleven. In theorie en in de praktijk zou het EVDB nog effectiever kunnen opereren als de wensen en mogelijkheden beter op elkaar worden afgestemd.

Hoofdstuk 3

Atlantisch of Europees? Nederlandse spagaat tussen EVDB en de NAVO

De geleidelijke totstandkoming van het EVDB vanaf 1998, met de Brits-Franse top in Saint Malo, tot aan de Europese Raad in Keulen en het Verdrag van Nice, waarmee het EVDB definitief gevestigd werd, zorgde in de Nederlandse pers voor talloze referenties naar de NAVO in het kader van het een Europees defensiebeleid.⁵⁵ Het leggen van een verband tussen een Europees defensiebeleid en de NAVO was een logisch gevolg van de koers die Nederland in de jaren daarvoor had gevolgd. Nederland stond in eerste instantie niet te juichen om een Europese defensietak en bleef vasthouden aan het NAVO-bondgenootschap.

Het einde van de Koude Oorlog, en het veranderde veiligheidsparadigma, zorgde voor een heroriëntatie van het Europese buitenlands- en veiligheidsbeleid. Ook defensie maakte hier onderdeel van uit. Waar tijdens de Koude Oorlog de NAVO en de WEU de Europese veiligheid garandeerden werd er nu gediscussieerd over een defensietak binnen de Europese Unie.

Nederland positioneerde zich in de discussie rondom een gemeenschappelijk Europees defensiebeleid in eerste instantie als een groot scepticus aangaande het GBVB en het bijbehorende vooruitzicht op een gemeenschappelijk Europees defensiebeleid. De van oudsher bestaande voorkeur voor samenwerking met Groot-Brittannië en de Verenigde Staten op het gebied van veiligheid viel hierin duidelijk terug te zien.⁵⁶ In de loop van de jaren '90 is de Nederlandse positie echter steeds meer verschoven van een puur Atlantisch georiënteerde positie naar een positie waarin het zich, aangaande het eigen, nationale buitenlands beleid, meer wil conformeren aan een buitenlands beleid in een breder Europees kader. Deze kentering maakte overigens onderdeel uit van een langere periode van 'Europeanisering' van het Nederlandse buitenlandse beleid.⁵⁷ Echter, op het gebied van defensie bleef de Nederlandse houding dubbelzinnig. De NAVO bleef namelijk voor Nederland min of meer de kern van een Europese defensietak.⁵⁸

Nederland bevond zich derhalve gedurende de jaren negentig steeds in een spagaat. De NAVO aan de ene kant en de vorming van een Europees veiligheidsbeleid, inclusief defensie, aan de andere kant. In dit hoofdstuk staat de Nederlandse opstelling ten opzichte van een Europees defensiebeleid centraal. Was er überhaupt vanuit Nederlands oogpunt wel sprake van een spagaat?

⁵⁵ Zie bijvoorbeeld ANP, 'Dijkstal hekelt Franse opstelling in Europees defensiebeleid', 23 oktober 1999; J. Eyal, 'Europees defensiebeleid is onmogelijk zonder de Britten', *NRC Handelsblad*, 16 juli 1999, 7; ANP, 'Van Aartsen stelt Kamer tevreden met EU-defensie', 9 december 1999.

⁵⁶ B. Stahl e.a., 'Understanding the Atlanticist-Europeanist Divide in the CFSP: Comparing Denmark, France, Germany and the Netherlands', *European Foreign Affairs Review* 9 (2004) 417-441, 420-421.

⁵⁷ A. Pijpers, 'The Netherlands: The Weakening Pull of Atlanticism', in: C. Hill (red.), *The Actors in Europe's Foreign Policy* (Londen 1996) 247-267, 251.

⁵⁸ Pijpers, 'The Netherlands: The Weakening Pull of Atlanticism', 256-257; 265.

De positie van Nederland zal worden beschouwd rond vier cruciale sleutelmomenten. Ten eerste de totstandkoming van het GVDB met het inwerking treden van het 'Verdrag betreffende de Europese Unie', oftewel het Verdrag van Maastricht. Vanaf dat moment zag namelijk een gemeenschappelijk Europees buitenlands beleid het levenslicht en werd ook een gemeenschappelijk defensiebeleid in het vooruitzicht gesteld. Vervolgens zal de focus liggen op het Verdrag van Amsterdam in 1997, waarmee een concretere vorm werd gegeven aan het defensiebeleid en met name de, de Europese Raad van Keulen in 1999 en het Verdrag van Nice in 2001. De focus zal op deze momenten liggen aangezien tijdens deze bijeenkomsten het EVDB concreet werd vormgegeven. Tevens bieden deze sleutelmomenten een perfecte manier om een behapbare structuur aan het hoofdstuk te geven.

Tot slot zal een paragraaf gewijd worden aan de ontwikkeling van het Nederlandse standpunt aangaande het EVDB na 2001. Hierin zal kort worden ingegaan op de weg die Nederland is ingeslagen na 2001 waarbij de vraag centraal zal staan of het Nederlandse standpunt sindsdien als een teken van continuïteit gezien kan worden.

Wat nu? Het Koude Oorlog paradigma voorbij

Met het Verdrag van Maastricht, dat op 7 februari 1992 werd ondertekend, werd het Europees buitenlandsbeleid (GBVB) een feit. Deze pilaar, als onderdeel van de pilaarstructuur van de nieuwe Europese Unie, zou op den duur ook een Europees defensiebeleid gaan behelzen. In artikel J.4 van het verdrag werd gesteld dat

*'The common foreign and security policy shall include all questions related to the security of the Union, including the eventual framing of a common defence policy, which might in time lead to a common defence.'*⁵⁹

Er was dus sprake van een perspectief voor een gemeenschappelijk defensiebeleid op de lange termijn. Doordat in hetzelfde artikel van het verdrag ook wordt aangegeven dat het beleid van de Unie in overeenstemming zal zijn met het gemeenschappelijk veiligheids- en defensiebeleid van de NAVO, kwam een concrete vormgeving van een Europees defensiebeleid echter niet duidelijk uit de verf. Het Verdrag van Maastricht was zodoende een duidelijk compromis tussen de nationale belangen van de verschillende lidstaten.⁶⁰ Bovendien leefde de vraag heel sterk of het defensiebeleid

⁵⁹ CVCE, 'Article J.4 of the Treaty on European Union, signed in Maastricht on 7 February 1992', <http://www.cvce.eu/obj/EU_Treaty_Article_J_4_Maastricht_7_February_1992-en-c2b77dcb-d037-4e25-8abe-38412430d481.html> (geraadpleegd op 25 mei 2012).

⁶⁰ W. van Eekelen, *Debating European Security, 1948-1998* (Den Haag 1998) 118.

qua opzet intergouvermenteel zou zijn of communautair en dus onder de verschillende Europese instituties van de Europese Unie (EU) zouden vallen.

Nederland had als voorzitter van de Europese Gemeenschap (EG) in eerste instantie in het eigen ontwerpverdrag gepleit voor een communautaire opzet van de Europese Unie.⁶¹ De Nederlandse regering zag namelijk meer heil in een federale opzet voor de Europese Unie in plaats van een intergouvermentele unie. Desalniettemin was het Nederlandse ontwerpverdrag erg beperkt op het gebied van het buitenlands- en veiligheidsbeleid: een rol voor de Europese Raad op het defensievlak was niet gewenst. Een Europees buitenlands- en veiligheidsbeleid zou naar Nederlands inzicht gekoppeld moeten worden aan de NAVO. Een autonoom Europees beleid zou namelijk de positie van de NAVO en de Amerikaanse betrokkenheid bij Europa kunnen ondermijnen. Dit standpunt kwam overduidelijk naar voren in de Defensienota van 1991: de NAVO vormt voor Nederland de kernorganisatie van de Europese veiligheid en defensie.⁶²

De positie van Nederland stond haaks op een eerder uitgebracht Frans-Duits voorstel, van eind 1990, waarin werd gepleit om de West-Europese Unie (WEU), onder toezicht van de Europese Raad, een permanent onderdeel te laten uitmaken van de Europese Unie.⁶³ De angst om door de grote continentale grootmachten van Europa te worden overschaduwd, zoals die ook 30 jaar eerder bestond met het plan van Fouchet, werd in Nederland weer aangewakkerd. Nederland had daarom problemen met het plan van Frankrijk en Duitsland waarin de WEU een belangrijke rol zou gaan spelen binnen de Europese integratie. Volgens het Frans-Duitse plan zou de WEU uiteindelijk zelfs in de Europese Unie worden opgenomen.

Nederland, en ook Groot-Brittannië, zagen de WEU juist als de organisatie om op operationeel gebied de verschillende Europese visies te bundelen en te coördineren met het oog op beraadslagingen en eventuele missies binnen het NAVO-kader.⁶⁴ De WEU zou in dat kader als verbindingsorganisatie gaan dienen tussen een Europese Unie en de NAVO. In de Defensienota van 1991 werd dan ook aangegeven dat, als het op West-Europese veiligheidssamenwerking aankomt, Nederland de WEU liever niet in een Europese Politieke Unie opgenomen ziet worden. De WEU diende gezien te worden 'als een brug tussen de EG/EPU en de Navo'.⁶⁵

De WEU moest dienen als een manier om een Europese (veiligheids)pijler op te zetten binnen de NAVO waarbij de WEU de taak op zich zou kunnen nemen om gemeenschappelijk

⁶¹ Hellema, *Dutch foreign policy*, 322-323.

⁶² Ministerie van Defensie, 'Herstructurering en verkleining. Defensienota 1991' (Den Haag 1991), 25-29.

⁶³ Pijpers, 'The Netherlands: The Weakening Pull of Atlanticism', 253.

⁶⁴ Van Eekelen, *Debating European Security*, 89.

⁶⁵ Ministerie van Defensie, 'Herstructurering en verkleining', 27.

Europees militair optreden te coördineren voor operaties binnen gebieden die buiten het verdragsgebied van de NAVO zouden vallen.⁶⁶ Kortom, een grotere operationele rol voor de WEU, maar geen integratie van de WEU binnen de EU. De oprichting van een Nederlands-Duits legerkorps, in NAVO-verband, in maart 1993 tekent de Nederlandse stap richting grotere Europese operationele slagkracht.

Dit Nederlandse standpunt lijkt in eerste instantie tamelijk pro-Europees, maar is dus in feite, wanneer wordt gekeken naar het eerdere Frans-Duitse voorstel, juist een rem op de Europese integratie op defensiegebied. Een grotere rol van de WEU werd namelijk met argusogen aanschouwd. Een grotere rol van de WEU, zo werd gedacht, zou kunnen resulteren in het ondermijnen van de NAVO of de Atlantische Alliantie en dat was niet de weg die Nederland wilde inslaan. Bovendien zou een apart Europees defensiebeleid te veel macht leggen bij de twee continentale grootmachten van Europa: Frankrijk en Duitsland.⁶⁷

De houding van de Verenigde Staten moet bovendien ook nog in ogenschouw worden genomen. De Amerikaanse president George W. Bush zag een aparte Europese defensie als een gevaar. Hij dacht dat een Europese defensieopzet als een concurrent zou kunnen gaan dienen voor de NAVO. In het verlengde daarvan werd er daarom, vanuit de Verenigde Staten, wel gepleit voor een aparte Europese pijler binnen de NAVO, maar werd er gewaarschuwd voor een organisatie, zoals de WEU, die onderdeel zou uitmaken van de EU.⁶⁸

Waarom stemde Nederland dus in met een grotere rol voor de WEU? Die beslissing kan worden verklaard vanuit een aantal punten. Het compromis dat uiteindelijk in Maastricht werd gesloten resulteerde er ten eerste voor dat de WEU 'slechts', in Nederlandse ogen, als een Europees overleg- en handelorgaan zou dienen in nauwe samenspraak met de NAVO.

In het Verdrag van Maastricht werd er weliswaar gesproken over de WEU als de defensiecomponent van de Europese Unie, maar een concrete planning werd niet gehanteerd. In de tekst staan zinsneden als 'Het doel is, de WEU in fasen op te bouwen tot de defensiecomponent van de Europese Unie' en 'Het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid (...) dat mettertijd tot een gemeenschappelijke defensie zou kunnen leiden'.

Alhoewel er in de Defensienota van 1991 een, in theorie, grote rol voor de WEU werd voorzien door Nederland, kwam dat in de loop der jaren niet van de grond. De organisatie werd namelijk in militair opzicht overschaduwd door de NAVO en had daarnaast te kampen met politiek

⁶⁶ Gemeenschappelijk optreden zou gebeuren door middel van een Europees interventiemacht.

⁶⁷ Tonra, *The Europeanisation of National Foreign Policy*, 262-263.

⁶⁸ W. Carlsnaes en S. Smith (red.), *European Foreign Policy. The EC and Changing Perspectives in Europe* (Londen 1994) 150.

getouwtrek tussen Atlantisch georiënteerde landen, zoals Groot-Brittannië en Nederland, en Europees georiënteerde landen, zoals Frankrijk.⁶⁹

Bovendien werd afgesproken dat een eventueel eigenhandig optreden door de WEU zou plaatsvinden na uitgebreide beraadslagingen binnen de Atlantische Alliantie. Zodoende werd de WEU toch in grote mate aan de NAVO gekoppeld. Daardoor zou de WEU geen 'gevaar' kunnen vormen voor de NAVO en zouden de Verenigde Staten niet worden vervreemd van het Europese veiligheidsaspect. De WEU zat vastgeklemd tussen haar taak om een gemeenschappelijk defensiebeleid vorm te geven en haar taak om de Europese pijler binnen de Atlantische Alliantie te versterken.⁷⁰

Ten slotte zag Nederland ook wel in dat door middel van de WEU Frankrijk meer gebonden zou kunnen worden aan de NAVO.⁷¹ Frankrijk had zich immers in militair opzicht afgezet van de NAVO onder Charles de Gaulle. De WEU zou, als Europees overlegorgaan, de Fransen zodoende weer meer bij de NAVO kunnen betrekken. Dit perspectief was aantrekkelijk voor Nederland omdat zodoende een verdergaande tweespalt in Europa kon worden voorkomen.

Nederland zag dus wel wat in een grotere operationele rol voor de WEU, maar wist ook wel, mede door de verdeeldheid over de rol van de WEU binnen Europa, dat een grotere rol voor de WEU niet op korte termijn realiseerbaar zou zijn. Een aparte Europese defensietak zou dus voorlopig toekomstmuziek blijven. Daardoor bleef de prominente rol van de NAVO in Europa gehandhaafd en werd de onzekere toekomst aangaande een Amerikaanse rol in Europa niet extra gefrustreerd.

Een voorzichtige Nederlandse draai

De Nederlandse houding ten opzichte van een Europees defensiecomponent werd minder rigide met de komst van een nieuwe regering in Den Haag en de komst van de nieuwe Amerikaanse president Bill Clinton. Alhoewel het Nederlandse standpunt nog steeds grotendeels pro-NAVO en pro-VS zou blijven, kwam er nu, door een veranderde Amerikaanse en Nederlandse houding, meer ruimte voor een openlijkere houding ten opzichte van defensiesamenwerking in Europees verband.

'If your ultimate aim is to provide for your own defence, then the time to tell us is today!' Deze woorden van George W. Bush in oktober 1991 getuigden nog van een sterk Amerikaans wantrouwen aangaande een Europees defensiebeleid.⁷² Bill Clinton liet tijdens de NAVO-top in Brussel, in januari 1994, een heel ander geluid horen. Clinton liet weten het Verdrag van Maastricht,

⁶⁹ CVCE, 'The Origins and Development of WEU', <www.cvce.eu/obj/The_origins_and_development_of_WEU-en-e51d35f5-9180-410e-a735-2e99a4070ccc.html> (geraadpleegd op 25 mei 2012).

⁷⁰ Duke, *The Elusive Quest*, 107-108.

⁷¹ Ministerie van Defensie, 'Herstructurering en verkleining', 27.

⁷² Geciteerd via Howorth, *Security and Defence Policy*, 138.

en dus het GBVB en de versterkte rol van de WEU, te steunen.⁷³ De deur naar meer Europese samenwerking op het gebied van defensie werd zodoende door de Amerikanen open gezet.

Afgezien van een verandering van de persoonlijke overtuiging van de president werd een grotere mate van Europese samenwerking in veiligheidsoptiek ook min of meer noodzakelijk doordat er aan de andere kant van de Atlantische Oceaan werd gevraagd om een grotere Europees aandeel in de verdediging van Europa. Bill Clinton zag de hernieuwde situatie namelijk ook als een mogelijkheid om 'vredesdividend' op te strijken.⁷⁴

In Nederland werd de nieuwe houding door de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken, Hans van Mierlo, vertegenwoordigd. De houding van Van Mierlo was veel meer pro-Europees dan die van zijn voorganger, Hans van der Broek. De als *Atlanticus* bekend staande Van der Broek liet in 1990 nog in een artikel over de 'Nederlandse betrokkenheid bij het vormgeven van een nieuw Europa' duidelijk blijken dat Nederland veel waarde zou blijven hechten aan een grote rol van de NAVO.⁷⁵ Alhoewel het overdreven is om te stellen dat Van Mierlo een totaal andere visie had dan Van den Broek, kan zeker worden gesteld dat er zich vanaf midden jaren '90 een duidelijke accentverschuiving begon af te tekenen in de Nederlandse positie. De visie van Van Mierlo was dat het Nederlandse beleid meer moest worden gericht op de omliggende landen.⁷⁶

Ook uit een artikel van Van Mierlo in de *NATO Review* blijkt dat de Nederlandse houding vóór Europese samenwerking veel uitgesprokener werd in vergelijking met bijvoorbeeld de tekst uit de Defensienota van 1991 of de opvatting van zijn voorganger Van den Broek. Weliswaar pleitte ook Van Mierlo voor een behoud van Noord-Amerikaanse betrokkenheid binnen Europa, maar sprak hij zich tegelijkertijd in niet te misverstaande bewoordingen uit voor grotere operationele capaciteiten van de WEU voor onder andere inzet van troepen voor humanitaire missies, vredesmissies en crisisbeheersingstaken.⁷⁷ Waar de Nederlandse regering zich in voorgaande jaren in beleidsnota's en verklaringen in voorzichtigere bewoordingen uitliet over een grote operationele rol van de WEU, om de Alliantie niet te frustreren, werd er nu duidelijk gepleit voor een grotere rol van de WEU. Ook wat betreft het punt van integratie van de WEU binnen de EU, en dus de realisatie van een waarlijk Europees defensiebeleid, was Van Mierlo uitgesprokener: '*But it is likely that the IGC will lead to some institutionalized form of enhanced integration of the WEU in the European Union*'.⁷⁸

⁷³ Van Eekelen, *Debating European Security*, 198.

⁷⁴ Cini e.a., *European Union Politics*, 244.

⁷⁵ Zie H. van den Broek, 'Nederlandse betrokkenheid bij het vormgeven van een nieuw Europa', *Internationale Spectator* 8 (1990) 449-458.

⁷⁶ Hellema, *Dutch Foreign Policy*, 327.

⁷⁷ Het gaat hier om de zogenoemde Petersberg taken die de WEU-lidstaten zichzelf in 1992 ten doel stelde.

⁷⁸ H. van Mierlo, 'The WEU and NATO: prospects for a more balanced relationship', *NATO Review* 2 (1995) 7-10, 9.

Deze houding van de Nederlandse regering en Van Mierlo was niet alleen maar een papieren tijger. In 1994 had de WEU namelijk op Nederlands initiatief een eerste aanzet gedaan tot het formuleren van een Gemeenschappelijk Europees Defensiebeleid (GEDB). Hierbij moet echter wel worden aangetekend dat Nederland in het verdragsvoorstel een eventuele GEDB uiteindelijk niet zag als een defensiebeleid binnen het GBVB, maar als een defensiebeleid voor de WEU-lidstaten. Dus een defensiebeleid dat buiten de EU zou vallen, maar wat wel de doelen van het GBVB zou nastreven. De houding van Nederlands was dus nog enigszins dubbelzinnig.⁷⁹

Desalniettemin werd een jaar later, in 1995, in de nota 'Het gemeenschappelijk Europees buitenlands, veiligheids- en defensiebeleid' de Nederlandse voorkeur uitgesproken voor een integratie van de WEU in de EU. Ook in de nota 'Herijking van het buitenlands beleid' had de boodschap van de regering dezelfde strekking.⁸⁰ Een sterkere verbintenis met (continentaal) Europa werd ten doel gesteld, maar daarnaast werd ook gepleit voor een sterke band met de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Door een verminderde constructieve opstelling van Groot-Brittannië was er vanuit Nederland wel een draai richting Duitsland waarneembaar.⁸¹

Ondanks de dubbelzinnigheden in de verschillende nota's was het dus wel duidelijk dat een nieuwe koers door de Nederlandse regering was ingezet. Deze koers zou in de jaren erop het Nederlandse beleid aangaande Europa, en een Europees defensiebeleid, bepalen. Toevallig of niet, maar juist in de jaren erop zou het momentum in Europa veranderen. Onder meer door een pro-Europese houding van Groot-Brittannië zou het Europees defensiebeleid een concrete vorm krijgen met het Europees Veiligheids en Defensiebeleid (EVDB).

Van Amsterdam tot aan Nice: de beslissende IGC's

Op 29 maart 1996 startte de Intergouvernementele Conferentie (IGC) met een bijeenkomst van de Europese Raad in Turijn. Het uiteindelijke doel van die IGC was de ondertekening van een verdrag op Europese top op 16 en 17 juni 1997 in Amsterdam. Het doel van de IGC, met het oog op de uitbreiding van de EU naar vijftien lidstaten, was om een revisie van het Verdrag van Maastricht te bewerkstelligen. In dat kader kwam ook het GBVB en het defensiecomponent aan bod. Wat betreft de defensieaangelegenheden werd er vanuit de WEU gepleit voor het vormgeven van de Europese Veiligheid en Defensie-identiteit (EVDI) binnen de NAVO, oftewel de Europese pijler binnen de NAVO. Daarnaast werden er drie opties uiteen gezet voor de toekomst van het defensieraamwerk van de EU:

⁷⁹ Van Eekelen, *Debating European Security*, 228-229.

⁸⁰ Ministerie van Buitenlandse Zaken, 'Herijking van het buitenlands beleid' (Den Haag 1995), 9.

⁸¹ Pijpers, 'The Netherlands: The Weakening Pull of Atlanticism', 258-259.

- A. Versterkt partnerschap tussen een autonome WEU en de EU.
- B. Tussenliggende mogelijkheden naar een institutionele convergentie van de EU en de WEU. Onderverdeeld in:
 - 1. Algemene richtlijnen van de Europese Raad die de WEU dan zou volgen.
 - 2. Instructies vanuit de EU aan de WEU. De WEU implementeert dus beslissingen die door de EU genomen zouden worden.
 - 3. Het creëren van een wettelijke verbintenis tussen de EU en de WEU.
- C. Integratie van de WEU in de EU. Onderverdeeld in:
 - 1. Europese defensie binnen het GBVB.
 - 2. Aanneming van een defensieprotocol bij het Verdrag betreffende de Europese Unie.⁸²

Deze drie opties, opgesteld door de WEU, werden in december 1995 opgesteld. Ze vormden min of meer de basis voor de defensiediscussie tijdens de IGC in het jaar erop. In de opgestelde agenda, opgesteld door de Reflectiegroep van Carlos Westendorp, werd de nadruk gelegd op het feit dat de EU een grotere capaciteit diende te ontwikkelen voor externe acties. De opties boden echter genoeg ruimte om er mee alle kanten uit te kunnen: van het vastleggen van een precies tijdpad voor (gefaseerde) integratie van de WEU in de EU tot het voorbestaan van een onafhankelijk opererende WEU.⁸³

De uitgangspunten voor Nederland waren het opzetten van een analyse en planningseenheid met vergrote verantwoordelijkheid voor de Europese Commissie, de verruiming van de meerderheidsbesluitvorming binnen het GBVB, het ondergeschikt maken van de Hoge Vertegenwoordiger voor het GBVB aan de Algemene Raad en de integratie van de WEU, op termijn, in de EU.⁸⁴

In het Verdrag van Amsterdam, dat uiteindelijk op de Europese top van 16 en 17 juni 1997 werd ondertekend, werd de integratie van de WEU in de EU, zij het op termijn, vastgelegd. Wat betreft dit punt had Nederland dus haar zin gekregen. Onenigheid tussen sterk Atlantisch georiënteerde landen, zoals Groot-Brittannië, en pro-Europese landen resulteerde echter in een onduidelijke geformuleerde toekomst wat betreft de integratie van de WEU in de EU waarbij de

⁸² Van Eekelen, *Debating European Security*, 259-261.

⁸³ Duke, *The Elusive Quest*, 131.

⁸⁴ Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 1995-1996, 24 609, nr. 1. Brief van de minister en de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, 9 februari 1996.

Europese Raad de snelheid van integratie zou gaan bepalen.⁸⁵ Groot-Brittannië had zich namelijk tijdens de onderhandelingen gekeerd tegen een samengaan van de WEU en de EU.⁸⁶

Wat betreft de andere punten was Nederland niet echt succesvol. De rol van de Hoge Vertegenwoordiger bleef nog onduidelijk ten opzichte van onder andere de Europese Commissie en de Europese Raad, maar het was wel duidelijk dat de Vertegenwoordiger niet onafhankelijk zou gaan opereren.⁸⁷ Daarnaast werd er weliswaar meerderheidsbesluitvorming ingesteld binnen het GBVB, maar bij beslissingen die nationale belangen konden schaden kon er alsnog worden besloten om te stemmen in de Europese Raad aan de hand van unanimiteit. Verder kwam er geen grotere rol voor de Europese Commissie binnen het GBVB. Het GBVB bleef qua opzet dus intergouvermenteel.⁸⁸

Een echte doorbraak wat betreft de vorming van het Europees defensiebeleid kwam in december 1998. Op een Brits-Franse top in Saint Malo verklaarden de Britse premier Blair, die een pro-Europese houding wilde uitstralen omdat Groot-Brittannië een anti-Europese indruk wekte door niet deel te nemen aan de EMU, en de Franse president Chirac dat de Europese Unie een eigen capaciteit zou moeten hebben voor autonome Europese (militaire) acties. Door de verklaring van Saint Malo werd de discussie rondom een Europees defensiebeleid uit de institutionele hoek gehaald. Het ging nu ook om het creëren van de Europese mogelijkheden om die militaire acties te ondernemen.⁸⁹

Nederland stond positief tegenover dit Brits-Franse initiatief. Een reden voor Nederland om het initiatief te ondersteunen was het gebrek aan Europese capaciteit om autonoom op te treden tijdens de oorlog in Kosovo in 1999. Tijdens die oorlog bleek dat de EU in heel grote mate afhankelijk was van de Verenigde Staten voor het uitvoeren van grotere militaire acties. Het instellen van de *Combined Joint Task Forces* in 1994 om EU-eenheden te creëren met NAVO-middelen onder toezicht van de WEU bleken niet succesvol te werken.⁹⁰ Daarnaast had Nederland, als klein land, maar weinig politieke invloed in de NAVO. De echte besluiten tijdens de Kosovo-crisis werden genomen tussen de grote NAVO-lidstaten en de G-8. Als een gevolg kwam in Nederland het gevoel meer op de voorgrond dat beslissingen aangaande veiligheidszaken voortaan minder afhankelijk van Washington moesten worden besloten.⁹¹

⁸⁵ Duke, *The Elusive Quest*, 139-140.

⁸⁶ Ibidem, 131.

⁸⁷ B. Soetendorp en R. de Wijk, 'A Dutch policy reversal towards the ESDP', in: G. Müller-Brandeck-Bocquet (red.), *Europäische Außenpolitik. GASP- und ESVP-Konzeptionen ausgewählter EU-Mitgliedstaaten* (Baden-Baden 2002) 82-96, 90.

⁸⁸ Duke, *The Elusive Quest*, 135, 138-139; Hellema, *Dutch Foreign Policy*, 329.

⁸⁹ B. Soetendorp en R. de Wijk, 'A Dutch policy reversal', 86-87.

⁹⁰ Howorth, *Security and Defence Policy*, 99.

⁹¹ B. Soetendorp en R. de Wijk, 'A Dutch policy reversal', 87.

Het initiatief dat in Saint Malo werd genomen werd tijdens de toppen van de Europese Raad in Keulen (1999), Helsinki (1999) en Sintra (2000) verder aangepast en uitgewerkt. Tijdens de top in Keulen werd de nadruk gelegd op de ontwikkeling van de mogelijkheden binnen het EVDB om onafhankelijke acties van de EU op het gebied van conflictpreventie en crisisbeheersingstaken mogelijk te maken, onafhankelijk van acties van de NAVO. In dat kader vormde de instelling van de *Headline Goal* in Helsinki een belangrijke concrete vervolgstap. Om de Petersbergtaken uit te voeren diende de EU in staat te zijn om binnen twee maanden 60.000 troepen te sturen naar een gebied voor één jaar.⁹² Met het Verdrag van Nice, dat in 2001 werd gesloten, werd het EVDB ingebed binnen de EU met het inwerken treden van het Politieke en Veiligheidscomité, dat onder de autoriteit van de Europese Raad het beleid aangaande de EVDB uitstippelt, het Militaire Comité van de EU waarin de defensie-ministers militaire advies geven en een Militaire Staf van de EU ten behoeve van collectieve planning.⁹³

Conclusie: een dubbelzinnige draai

Nederland bleek in de loop van de jaren '90 een draai te maken aangaande een Europees defensiebeleid. Nederland stelde zich in eerste instantie op als criticus, maar werd in de loop van de jaren '90 een voorstander van een Europees defensiebeleid. Het Nederlands-Franse conceptvoorstel, eind 1999, om een *European Multinational Maritime Force* op te zetten kan worden gezien als uiting van de Nederlandse steun voor het EVDB. Net als het gezamenlijke idee van Groot-Brittannië, Duitsland en Nederland voor een *European Air Transport Command*.⁹⁴

De Nederlandse draai kwam niet vanzelf tot stand. Doordat er vanuit de Verenigde Staten door de regering van Bill Clinton de nadruk werd gelegd op '*burden sharing*' en er in Nederland de angst bestond voor Amerikaans isolationisme kwam een positievere houding ten opzichte van het Europees defensiebeleid tot stand. De Nederlandse draai kan echter op zijn zachtst gezegd dubbelzinnig genoemd worden.

Tijdens de het tweede Paarse kabinet waren de ministers van Defensie en Buitenlandse Zaken van de VVD. Daardoor druppelde de Atlantische oriëntatie van de VVD door in het regeringsbeleid. Zo werd in *de Europese Agenda 1999-2000 vanuit Nederlands perspectief* aangegeven dat de NAVO de centrale organisatie bleef voor de verdediging van Europa. Alhoewel Europa wel de capaciteiten diende te hebben voor onafhankelijk optreden zag Nederland er niets om

⁹² Cini e.a., *European Union Politics*, 248-249.

⁹³ B. Soetendorp en R. de Wijk, '*A Dutch policy reversal*', 91.

⁹⁴ M. Rutten, *From Saint-Malo to Nice*, 92; M. Rutten, *From Nice to Laeken. European Defence: core documents vol. II*, Parijs: Chaillot Paper 51, 4.

aparte Europese middelen, zoals commandostructuren, op te zetten als dezelfde middelen al binnen de NAVO aanwezig waren.⁹⁵

De Atlantische houding van Nederland was dus toch nog steeds duidelijk aanwezig in het Nederlandse beleid. In het defensiebudget van 2001 maakte VVD-minister van Defensie Frank de Grave vervolgens wel weer 200 miljoen gulden vrij voor Europese samenwerkingsprojecten. Bovendien was Nederland een van de weinige landen in Europa die het defensiebudget vergrootte.⁹⁶ De Nederlandse houding ten aanzien van het EVDB kan daarom getypeerd worden als inderdaad eentje van een voorstander, maar wel die van een voorstander die op twee gedachten hinkt. Nederland was een voorstander van het EVDB, maar zag het wel als een manier om de Amerikaanse verbintenis aan Europa veilig te stellen en niet als een manier om een volledig autonoom Europees defensiecomponent te creëren. Het EVDB was min of meer een noodzakelijk 'kwaad'. De Nederlandse houding is in het eerste decennium van de 21ste eeuw wel veranderd. Zo was Maxime Verhagen, als minister van Buitenlandse Zaken en proatlanticus, een voorstander van het EVDB. Onder meer omdat een versterkte capaciteit binnen het EVDB ook de capaciteit van de NAVO zou versterken.⁹⁷

Nederland is dus een voorstander van het EVDB geworden daarbij moet worden aangetekend dat het nog niet helemaal uit de spagaat is gekomen. De vraag die in het volgende hoofdstuk aan bod komt is of die Nederlandse voorkeur voor het EVDB ook gemotiveerd wordt vanuit economische motieven. Was het voor Nederland ook economisch voordelig om aan het EVDB deel te nemen? Hierbij komt de LI theorie van Moravcsik weer om de hoek kijken. Was het voor Nederland in economisch opzicht een goede keuze om in te stemmen met de integratie op defensiegebied? Was de Nederlandse keuze voor het EVDB dus ook economisch gemotiveerd? Om dat te onderzoeken zal onder andere de Nederlandse besluitvorming rondom de Amerikaanse JSF aan bod komen en zal de Europese defensie-industrie onder de loep worden genomen.

⁹⁵ Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 1999-2000, 26 580, nr. 2. De Europese Agenda 1999-2000 vanuit Nederlands perspectief, 24 september 1999.

⁹⁶ B. Soetendorp en R. de Wijk, *'A Dutch policy reversal'*, 92.

⁹⁷ C. Homan, 'Tien Jaar Europees Veiligheids en Defensie Beleid', *Armex* 5 (2009) 22-25, 23.

Hoofdstuk 4:

Integratie op defensiegebied en de economische motieven voor Nederland

De discussie rondom de vorming van een Europees defensiebeleid kan niet los gezien worden van de veranderende verhoudingen op defensiegebied in de jaren '90. Sinds het einde van de Koude Oorlog werden door heel Europa nationale defensiebudgetten gekort. Er werd gesproken over het innen van het 'vrede dividend' nu de Sovjetdreiging verdwenen was. Ook in Nederland was dit het geval.⁹⁸

De nationale defensie-industrieën moesten door het einde van de Koude Oorlog in grote mate herstructureren om overeind te blijven. Tijdens de Koude Oorlog, en daarvoor, waren de defensie-industrieën afgeschermd van de commerciële marktwerking. Nationale defensie-industrieën moesten beschermd en ondersteund worden om de technologische militaire kennis gelijkwaardig en het liefst superieur te houden ten opzichte van andere staten.⁹⁹ Het einde van de Koude Oorlog zorgde echter voor kleinere (binnenlandse) exportmarkten. Daarnaast leidde de dalende defensiebegrotingen tot hogere eisen bij regeringen wat betreft de kosten/baten van eventueel aan te schaffen defensiematerieel. De overheden, tijdens de Koude Oorlog de belangrijkste klanten, werden dus steeds kritischer. Daarnaast werden de kosten hoger doordat er, met het oog op het incorporeren van moderne elektronica en informatietechnologie in defensiematerieel, meer geld aan *Research & Development* diende te worden uitgegeven. Dit alles leidde er toe dat de defensie-industrieën in, in eerste instantie, de Verenigde Staten en later ook Europa 'vercommercialiseerden'. Er werd gezocht naar efficiëntere bedrijfsvoering en het stroomlijnen van de productie. Dit gebeurde onder meer door fusies van defensiebedrijven. Dit leidde in de loop van de jaren '90 tot het tot stand komen van zogeheten 'nationale kampioenen' op het defensiegebied. In Frankrijk fuseerden *Aérospatiale* en *Matra*, *Alcatel* en *Thomson* en *British Aerospace* (BAe) en *Marconi* fuseerden in Groot-Brittannië.¹⁰⁰

De 'nationale kampioenen', konden vervolgens alleen nog maar hun bedrijfsvoering verbeteren door over de grens te kijken. De achterliggende gedachte hierbij was het creëren van Europese defensiebedrijven die in staat zouden zijn om te concurreren met de grote Amerikaanse defensie-industrie die wel een adequate (nationale) afzetmarkt hadden. Zo kwam de koers in Europa tot stand om een sterke Europese defensie-industrie tot stand te brengen. In de Frans-Duitse verklaring van Saint Malo werd de noodzaak benadrukt om 'een sterke en competitieve Europese defensie-industrie en technologie' op te zetten. Alleen zo zou Europa niet aan de leiband komen te

⁹⁸ A. van Staden, 'The Netherlands', in: J. Howorth en A. Menon (red.), *The European Union and National Defence Policy* (Londen 1997) 87-104, 95.

⁹⁹ Adviesraad Internationale Vraagstukken, *Europese militair-industriële samenwerking* (Den Haag 2000) 22.

¹⁰⁰ S. Duke (red.), *Between Vision and Reality. CFSP's Progress on the Path to Maturity* (Maastricht 2000) 141.

liggen van Amerikaanse industriebedrijven en zouden de vele honderduizenden banen in de Europese defensie-industrie niet op de tocht komen te staan.¹⁰¹

De ontwikkeling van een Europese defensie-industrie en een Europees defensiebeleid verliepen volgens grofweg hetzelfde tijdpad. Nederland ontwikkelde zich op het gebied van een Europees defensiebeleid van een criticus aan het begin van de jaren '90 naar een voorstander van een Europees defensiebeleid tegen het einde van de jaren '90. De vraag of daar economische motieven voor aan ten grondslag lagen komen in dit hoofdstuk aan bod. Om even in de retoriek van Moravcsik te blijven: waren er nationale economische voordelen voor Nederland om in het Europees defensiebeleid te stappen? Zo ja, kwam dat ook terug in het Nederlandse standpunt aangaande de ontwikkeling van een Europese defensie-industrie? Om die Nederlandse positie te onderzoeken zal in het tweede deel van het hoofdstuk de focus liggen op het Nederlandse standpunt aangaande militair-industriële samenwerking binnen Europa. Een casestudy over de besluitvorming voor de aanschaf van de Amerikaanse *Joint Strike Fighter* (JSF), ter vervanging van de F-16, zal daarbij centraal staan. De vraag waarom Nederland voor de JSF, in plaats van een Europees alternatief, koos ter vervanging van de F-16 raakt immers de kern van het Nederlandse standpunt aangaande Europese samenwerking op militair-industrieel gebied.

Dé Europese defensie-industrie?

Alhoewel hierboven gesteld is dat er tegen en na het einde van de Koude Oorlog meer gezocht werd naar samenwerking op defensiegebied, werd pan-Europese samenwerking al tijdens de Koude Oorlog gezocht. Dit kwam dus mede door de hoge kosten, beperkte afzetmarkt en overlappende productieprocessen tussen verschillende bedrijven. Deze samenwerking, vanaf de jaren '70, op basis van industriële taakverdeling leidde er toe dat Europese regeringen de industriële capaciteit gingen opdelen in industriële capaciteit die nationaal ontwikkeld moest blijven, in internationaal verband ontwikkeld kon worden of elders van de internationale markt kon worden gehaald. Voorbeelden van militaire projecten die op deze wijze ontwikkeld werden waren de Eurofighter-jachtbommenwerper, de Tigre-aanvalshelikopter en het Horizon-fregat.¹⁰²

Deze vorm van samenwerking bij aparte projecten bleek echter niet effectief genoeg. Vaak leidde onenigheid tussen deelnemende landen over zaken als financiering, technische specificaties, ontwikkeling en productie tot vertraging van een project.¹⁰³ Deelnemers aan een dergelijk project

¹⁰¹ Howorth, *Security and Defence Policy*, 57.

¹⁰² Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV), *Europese militair-industriële samenwerking* (Den Haag 2000) 30-31.

¹⁰³ Of een breuk tussen de deelnemende landen. Zo ging Frankrijk over op het ontwikkelen van een eigen gevechtsvliegtuig, de Rafale, toen de mate van onenigheid onoverbrugbaar werd. Overigens werd de

bleken vaak ook nog uit op het versterken van de eigen *know-how* en de mate van technologische mogelijkheden. Resultaat hiervan was hernieuwde duplicatie en overcapaciteit. Bovendien zorgde het gezamenlijk runnen van een dergelijk project voor aanzienlijke meerkosten. Deze vormen van 'half-gestructureerde' projecten werden dus nog steeds gekenmerkt door concurrentie tussen verschillende deelnemende landen.¹⁰⁴

Na de Koude Oorlog kwam er dus een beweging op gang voor betere samenwerking om kosten te besparen. Er kwam zagezegd een tweede ronde. Net als bij de ontwikkeling van een Europees defensiebeleid bleef ook de defensie-industrie een nationale aangelegenheid. Er kwamen in de jaren '90 wel een veelvoud aan multinationale initiatieven voor samenwerking van de grond. De meest op de voorgrond tredende initiatieven waren WEAG (*Western European Armaments Group*) en WEAO (*Western European Armaments Organisation*) als onderdeel van de WEU, OCCAR (*Organisation for Joint Armament Cooperation*) en de Lol (*Letter of Intent*). Deze initiatieven voor samenwerking kwamen wel, mede omdat het nationale aangelegenheden betrof, buiten het raamwerk van de EU tot stand. Afgezien van het eventuele succes van deze initiatieven blijven het dus vrijblijvende nationale aangelegenheden waar landen dus wel of niet aan kunnen deelnemen naar hun eigen inzicht. Doordat er geen coördinator werd aangesteld, zoals de EU, die alles zou moeten overzien werden met deze initiatieven zaken als duplicatie van bepaalde processen, overlap, fragmentatie van de markt niet opgelost in Europa. Een gezamenlijk en coherent bewapeningsbeleid ontbrak in Europa.¹⁰⁵

De Europese overlegorganen op defensiegebied sprongen dus tijdens de jaren '90 als paddenstoelen uit de grond. De aandachtsgebieden waren de harmonisatie van militair-operationele behoeftestellingen, toeleveringsgaranties, exportprocedures, bescherming van informatie en *Research & Technology*.¹⁰⁶ Overleg hierover werd door de Europese landen dus hierover gevoerd in de NAVO, de WEU, OCCAR en Lol. Vanuit de WEU werden het WEAG en de WEAO in het leven geroepen.¹⁰⁷ De WEAG was een uit de praktijk ontstaand overlegforum waar de Europese landen van de WEU en de NAVO zich vanaf 1993 richtten op samenwerking met betrekking tot diverse taken: van harmonisatie van behoeften qua bewapening en samenwerking op het gebied van *Research & Development* tot het hervormen van de Europese defensiemarkten voor meer internationale

mogelijkheid opengehouden om verschillende uitvoeringen van de Eurofighter te maken om zodoende alle deelnemende landen tevreden te kunnen stellen.

¹⁰⁴ B. Schmitt, *From Cooperation to Integration: Defense and Aerospace Industries in Europe*, Parijs: Chaillot Paper 40, 16.

¹⁰⁵ B. Schmitt, *The European Union and Armaments. Getting a bigger bang for the Euro*, Parijs: Chaillot Paper 63, 12.

¹⁰⁶ AIV, *Europese militair-industriële samenwerking*, 42-45.

¹⁰⁷ Er bestonden echter nog meer materieelsamenwerkingsorganen binnen de WEU: Eurocom (ten behoeve van communicatiesystemen), Western European Logistics Group (ten behoeve van logistieke ondersteuning) en Eurolongterm (ten behoeve van coördinatie van defensieplanning)

concurrentie. Door de vrijblijvendheid van deze samenwerking kwamen echter geharmoniseerde opstellingen niet van de grond. De WEAO, als officieel onderdeel van de WEU, diende om gemeenschappelijke activiteiten op te zetten voor onderzoek, ontwikkeling en aanschaf van bewapening.

Frankrijk, Duitsland, Italië en Groot-Brittannië kwamen in 1996 overeen om het OCCAR op te zetten. Ook deze instantie kwam buiten het EU raamwerk tot stand. Ook OCCAR had in potentie de mogelijkheid om een allesomvattend bewapeningsagentschap te worden, maar hield zich voornamelijk bezig met het managen van gezamenlijke defensiebewapeningsprogramma's om de efficiëntie te vergroten. Duidelijke criteria werden hierbij echter niet gehanteerd. Het probleem dat OCCAR parten speelde was dat al bestaande defensieprogramma's in latere stadia bij OCCAR werden ondergebracht. Pas bij het Airbus A400M programma was de OCCAR vanaf het begin betrokken als aanbestedende partij voor de deelnemende landen van OCCAR.¹⁰⁸

Het Lol raamwerk werd in 1998 getekend door de zes grootste wapenproducerende landen van Europa: Frankrijk, Duitsland, Italië, Spanje, Zweden en Groot-Brittannië. Het verdrag dat in 2000 op tafel kwam te liggen had betrekken op toeleveringsgaranties, exportprocedures, beveiliging van informatie, onderzoek en technologie, gemeenschappelijke behandeling van technische informatie en harmonisatie van militaire behoeften. Dit raamwerk vormde een belangrijke stap op weg naar meer samenwerking op het gebied van defensie, maar intergouvernementele besluitvorming en de uiteenlopende visies resulteerden in beperkte resultaten.¹⁰⁹

Naast deze vele samenwerkingsverbanden tussen verschillende landen werden er na de Koude Oorlog ook pogingen ondernomen om Europese defensie-industrieën op te richten op het gebied van de lucht- en ruimtevaart en defensie-elektronica.¹¹⁰ De 'nationale kampioenen' trokken de grenzen over en de Fransen en de Duitsers trokken hierin de kar. Een belangrijke motivatie hiervoor was het feit dat in Europa drie keer zo veel aannemers waren, terwijl het Europese defensiebudget slechts de helft van het Amerikaanse budget was.¹¹¹ Na een aantal mislukte pogingen om fusies tussen twee of meerdere defensiebedrijven tot stand te brengen, werd in 1999 de fusie van de grootste Duitse en Franse defensiebedrijven, *DASA* en *Aérospatiale Matra*, aangekondigd. Het bedrijf dat zo ontstond, *European Aeronautic, Defence and Space Company* (EADS), werd een van de grootste Europese defensiebedrijven en een serieuze concurrent van de grote Amerikaanse defensiebedrijven.¹¹² Ook het Spaanse *Construcciones Aeronáuticas SA* (CASA) sloot zich bij deze

¹⁰⁸ Schmitt, *The European Union and Armaments*, 25.; AIV, *Europese militair-industriële samenwerking*, 48.

¹⁰⁹ Schmitt, *The European Union and Armaments*, 29.

¹¹⁰ Duke, *Between Vision and Reality*, 142.

¹¹¹ A. Rothman en R. Landberg, 'Europe Defense Firms Feel Pressure to Unite', *The Seattle Times*, 15 juni 1997.

¹¹² Duke, *Between Vision and Reality*, 77.

fusie aan.¹¹³ Zo ontstonden er twee grote spelers op het gebied van lucht- en ruimtevaart in Europa: EADS en het Britse *BAE Systems*. Daarnaast bleven een aantal (kleinere) 'nationale kampioenen' een rol spelen, zoals *Saab* en *Finmeccania*.¹¹⁴

Eind jaren '90 was er sprake van meer samenwerking op het gebied van defensie. Er waren zo veel samenwerkingsverbanden dat het overzicht er echter niet beter op werd. Nog steeds waren militair-operationele behoeftestellingen tussen landen niet goed geharmoniseerd. Tevens waren goede afspraken over toeleveringsgaranties noodzakelijk door de intensievere samenwerking van Europese defensiebedrijven. Zodoende ging de EU zich niet alleen bezig houden met het harmoniseren van een Europees defensiebeleid tussen de verschillende nationale lidstaten, maar ook met harmoniseren van de militair-industriële samenwerking in Europa. Europese afstemming op militair-industrieel terrein zou een beter gemeenschappelijk defensiebeleid in de hand werken was de gedachte.

Coördinatie vanuit de EU

De vele samenwerkingsorganen op defensiegebied die in de jaren '90 van de grond kwamen hadden, niet geheel onverwacht, te kampen met een gebrek aan algehele coördinatie. 'Institutionele jungle' is een term die in de literatuur genoemd wordt om de situatie eind jaren '90 op Europees defensiegebied aan te duiden. Vanuit de EU werden daarom pogingen ondernomen om meer coördinatie tot stand te brengen. De bestaande samenwerkingsverbanden, zoals OCCAR en Lol, verdwenen daarmee echter niet.

Van de hand van de Europese Commissie verscheen al in 1997 een rapport over de Europese defensiesector. Het rapport, genaamd 'Implementing European Union strategy on defence related industries', ging in op de situatie op de Europese defensiemarkt. Er werden voorstellen gedaan voor een Europees materieelbeleid en een plan om een gemeenschappelijke bewapeningsmarkt tot stand te brengen. Er werd gepleit voor een geïntegreerde Europese defensiemarkt die gebaseerd zou zijn op gemeenschappelijke positie en een gemeenschappelijk actieplan binnen het GBVB. Dit is echter op beperkte schaal van de grond gekomen omdat een breed gedragen gemeenschappelijk beleid binnen het GBVB, en later het EVDB, niet van de grond kwam.¹¹⁵

Toch heeft de EU in de jaren op een aantal punten meer macht naar zich toe weten te trekken. Op het punt van exportcontrole wat betreft goederen die zowel voor militaire als vreedzame doeleinden gebruikt kunnen worden heeft de Commissie in de loop der jaren lijsten

¹¹³ Ibidem, 148-151.

¹¹⁴ Schmitt, *From Cooperation to Integration*, 50-56.

¹¹⁵ AIV, *Europese Militaire-Industriële Samenwerking*, 51-52.; Schmitt, *The European Union and Armaments*, 29-30.

opgesteld van de verschillende exportlicenties van de lidstaten. De Commissie, is samen met de individuele lidstaten, verantwoordelijk voor de restrictie van de export van deze goederen voor tweërlei gebruik. Overigens hoeven lidstaten niet hetzelfde exportbeleid te hebben terwijl ze wel elkaars exportlicenties erkennen. Dat zorgt voor verschillende interpretaties en toepassing van het systeem doordat de lidstaten zelf verantwoordelijk blijven via de Europese Raad. De regulatie van het systeem is dus niet overal hetzelfde.¹¹⁶

Verder wordt binnen de Europese Raad sinds 1995 gediscussieerd over bewapening via de *European Armaments Policy Council Working Group* (POLARM). Oorspronkelijk was POLARM bedoeld om concrete uitwerkingen te bestuderen en bespreken voor een gemeenschappelijke Europese markt voor defensiematerieel en een industriële en technologische basis voor de Europese defensie. Pas in 2003 werd binnen POLARM voor het eerst een gemeenschappelijke ontwerptekst aangenomen aangaande standaardisatie, herstructurering van de uitdagingen in de bewapeningssector in de EU en toeleveringsgaranties. De tekst was erg beperkt, maar gaf wel aan dat de lidstaten iets aan de bewapening in de EU wilden doen.¹¹⁷

In 1998 werd binnen het GBVB-kader een gedragscode betreffende wapenuitvoer aangenomen. Deze gedragscode werd opgezegd om meer transparantie te bereiken wat betreft wapentransacties. Ook deze gedragscode had als doel om één exportbeleid voor wapens te realiseren.¹¹⁸

Alhoewel het EU-kaderprogramma voor onderzoek in feite alleen civiele projecten financiert maken de lucht- en ruimtevaartbedrijven, die zowel civiele als defensieprojecten onder hun hoede nemen, gebruik van de gelden die via het project vrij komen. Aangezien civiele technologieën steeds vaker binnen de militaire industrie gebruikt worden, draagt de EU zo bij aan de toenemende competitiviteit van de Europese defensie-industrie.

Het *European Capabilities Action Plan*, dat in 2001 door de lidstaten werd ingesteld om de capaciteiten voor *Rapid Deployment Force* (RDF) te realiseren, en het *European Defence Agency* (EDA) zijn voorbeelden van een plan en een instantie die vanuit het GBVB tot stand zijn gekomen om de benodigde capaciteiten voor een effectief RDF te realiseren. Het EDA werkte echter niet een Europees defensiebeleid in de hand, laat staan een gemeenschappelijk Europese defensie-industrie. De macht kwam namelijk te liggen bij de landen die sterke nationale defensie-industrieën hebben. Het EDA drijft namelijk op de sterke nationale defensie-industrieën om het 'capaciteitgat' voor een effectief RDF te overbruggen. Bovendien bestaat er verschil van mening over de rol van het EDA:

¹¹⁶ Schmitt, *The European Union and Armaments*, 31.

¹¹⁷ Ibidem, 32.

¹¹⁸ Ibidem 33.

volgens Groot-Brittannië een registrerende instelling, maar volgens Frankrijk moet het EDA een actievere rol spelen. Bijvoorbeeld bij de coördinatie en financiering van programma's.¹¹⁹

De coördinatie binnen de EU laat dus nog sterk te wensen over. Pogingen om een gezamenlijke en/of gecoördineerde defensie-industrie op poten te zetten zijn tot nu toe gestrand. Dit blijkt ook uit een rapport van het Europees Parlement uit 2006. Erin wordt namelijk geconcludeerd dat de Europese defensie-industrie nog te veel last heeft van vrijblijvende samenwerking, verschillende nationale visies tijdens samenwerking, bescherming van nationale industrieën, inefficiëntie, overcapaciteit en hoge ontwikkelingskosten.¹²⁰

Nederland: een klein defensie-land

Nederland zit als land met een defensie-industrie van beperkte omvang al jarenlang tussen letterlijk grof geschut in Europa. De positie van Nederland aangaande een Europese defensiemarkt in het *l'Europe d'Armement* is daardoor minder gericht geweest op het beschermen van de eigen defensie-industrie en juist meer op het verruimen van de open concurrentie op het gebied van de productie en handel van militair materiaal. Dat betekent echter niet dat er in Nederland helemaal geen sprake was, of is, van defensie-industrie. Toch stelde de Nederlandse regering dus bereid te zijn 'de nationale industriële belangen minder te laten prevaleren, mits ook andere landen actief streven naar een zo open mogelijke defensiematerieelmarkt'.¹²¹ Als gevolg van de 'commercialisering' van de defensiesector, plus het feit dat de defensiemarkt in Europa niet echt werd opengesteld om meer concurrentie toe te staan, in de jaren '90 moest Nederland daarom een keuze gaan maken tussen twee belangen: ten eerste het belang om zich niet te binden waardoor materieel kan worden ingekocht bij de beste producent met de gunstigste order en ten tweede het belang om op de lange termijn via een gemeenschappelijk Europees beleid een grotere efficiëntie te bereiken. De Nederlandse keuze die uiteindelijk gemaakt is, bleek tweeledig van aard te zijn.

Al meerdere malen pleitte Nederland in de twintig jaar voor de decenniumwisseling tevergeefs, in het kader van de Europese defensie-industrie, voor het afschaffen of veranderen van artikel 223 van het Verdrag van Rome. Dat artikel stelde dat 'lidstaten de noodzakelijke maatregelen mochten nemen ter bescherming van de essentiële belangen, voor de eigen veiligheid, die verbonden zijn met de productie of handel van wapens, munitie en oorlogsmateriaal'. Er was vanuit

¹¹⁹ Ibidem, 35-36.; Cini e.a., *European Union Politics*, 251.; H. Kuechle, 'The cost of non-Europe in the area of security and defence' (Studie Europees Parlement, Brussel 2006) 39.

¹²⁰ Zie Kuechle, 'The cost of non-Europe in the area of security and defence' (Studie Europees Parlement, Brussel 2006).

¹²¹ AIV, *Europese militair-industriële samenwerking*, 55.

de Nederlandse overheid dus geen grote druk om industriële capaciteiten op nationaal niveau in stand te houden.¹²²

De kleinschalige Nederlandse defensie-industrie bestond rond het jaar 2000 uit grote bedrijven die voornamelijk op de export gericht waren. Voorbeelden hiervan zijn de Koninklijke Schelde Groep, RDM Technology en Fokker Aviation (Stork Aerospace Group). Daarnaast waren een groot aantal kleinere exportgeoriënteerde bedrijven en een nog groter aantal die niet op de militaire export gericht waren. Deze Nederlandse bedrijven waren en zijn van kleine omvang, maar erg specialistisch. Veel van deze (kleinere) bedrijven fungeerden als toeleveranciers voor andere (Europese of Amerikaanse) defensiebedrijven. Daarbij richtten ze zich, als defensiebedrijven die zich met name op de bepaalde niches focusten, dus op andere buitenlandse defensiebedrijven.¹²³

De Nederlandse defensie-industrie was er daarom bij gebaat om banden met Amerikaanse defensiebedrijven te onderhouden. Zo konden de kleine, specialistische bedrijven in Nederland als toeleveranciers van Amerikaanse bedrijven orders binnenhalen. In Europa was dat rond de millenniumwisseling nog slechts een verre droom doordat de landen met grote nationale defensiebedrijven marktwerking tegen hielden uit angst voor aantasting van de monopolieposities van de defensiebedrijven.¹²⁴

Om de samenwerking en marktwerking binnen Europa te bevorderen was de Nederlandse focus gericht op een eventueel lidmaatschap van OCCAR en Lol. Bovendien zou lidmaatschap de efficiëntie voor wat betreft industriële deelname aan programma's in al zijn facetten kunnen bevorderen. Uiteindelijk besloot Nederland, onder druk van het parlement, echter niet deel te nemen aan OCCAR, en het in verlengde daarvan deelname aan Lol, omdat het voordeel van een grotere potentiële markt voor de Nederlandse defensie-industrie niet op zou wegen tegen de kleinere kans op deelname per project in verhouding tot de leden van OCCAR met een grotere defensie-industrie.¹²⁵ Dit neemt niet weg dat Nederland wel diverse mogelijkheden heeft aangegrepen om bi- en multilaterale samenwerkingsverbanden aan te gaan op defensiegebied.¹²⁶

Toch zijn de ministeries van Defensie en Economische Zaken van Nederland in de eerste tien jaar van de 21ste eeuw in grote mate gericht op deelname aan internationale netwerken van de productie van defensiematerieel. Als Nederlandse defensiebedrijven namelijk onderdeel uitmaken

¹²² Van Staden, 'The Netherlands', 96.; B. Schmitt, *European armaments cooperation: core documents*, Parijs: Chaillot Paper 59, 10.

¹²³ AIV, *Europese militair-industriële samenwerking*, 57-58.

¹²⁴ Ibidem, 58-59.

¹²⁵ Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 1998-1999, 26 636, nr. 1 Brief van de staatssecretaris van Defensie, 3 juni 1999.; Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2000-2001, 26 396, nr. 7 Verslag van een algemeen overleg, 6 februari 2001.

¹²⁶ Actueel overzicht van bi- en multilaterale samenwerkingsgebieden, Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2011-2012, bijlage bij 33 279, nr. 3, Brief van de minister van Defensie, 11 mei 2012.

van die netwerken kan dat gunstige effecten hebben voor mogelijkheden van de industrie op het gebied van de ontwikkeling, productie en instandhouding van militair materieel. De concurrentiekracht van de Nederlandse industrie kan zo worden vergroot. De Defensie Industrie Strategie van de twee ministeries is dus gericht op innovatie en exportbevordering enerzijds en het proces van behoeftestelling tot afstoting van materieel anderzijds. Om dit te bereiken is Nederland zich actief gaan inzetten binnen het EDA om een gelijk speelveld op de internationale defensiemarkt te realiseren.¹²⁷

Het Nederlandse beleid aangaande Europees militair-industriële samenwerking viel echter niet samen te voegen met de ontwikkelingen rond het tot stand komen en ontwikkeling van het EVDB. Er was en is namelijk nog geen sprake van een waarlijk gemeenschappelijk Europees defensiebeleid en dus van gemeenschappelijke militair-strategische uitgangspunten. Pas al daarvan sprake zou zijn zouden gemeenschappelijke scenario's, Europese capaciteiten en plannen voor aanschaf van militair materieel richting kunnen geven aan een gecoördineerd materieelbeleid van de Europese regeringen onder de hoede van het EVDB. De politieke wens voor grotere Europese militaire effectiviteit leidde namelijk tot nu toe niet gemeenschappelijk Europees militair-industrieel beleid. De nationale economische belangen speelden wat dat betreft tot nu toe nog een te grote rol en overschaduwden wat dat betreft de afstemming van het EVDB en de militair-industriële samenwerking.¹²⁸

De keuze voor de JSF

De discussie in Nederland om de F-16 straaljagers te laten vervangen door de Amerikaanse *Joint Strike Fighter* kent een lange geschiedenis. In het kader van dit onderzoek naar het EVDB en de aanwezigheid van economische motieven voor Nederland actief, als voorstander, deel te nemen aan de ontwikkeling van een Europees defensiebeleid is onderzoek naar de besluitvorming om deel te nemen aan het Amerikaanse *Joint Strike Fighter*-programma een interessante tegenstelling. Hoewel de eerste beslissing om deel te nemen aan het JSF-programma al in 1996 werd genomen, waren er tegelijkertijd al krachten actief op weg naar een Europees defensiebeleid. Daar bovenop waren er Europese alternatieven voor de *Joint Strike Fighter* als vervangers van de F-16. Duidelijkheid over het feit waarom Nederland heeft gekozen voor deelname aan de ontwikkeling van de JSF in plaats van een Europees alternatief verheldert het Nederlandse standpunt ten aanzien van het EVDB en het Europees militair-industrieel beleid.

¹²⁷ Eindrapportage Defensie Industrie Strategie, Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2006-2007, bijlage bij 31 125, nr. 1 Brief van de staatssecretaris van Defensie en de minister van Economische Zaken, 27 augustus 2007, 39-40.

¹²⁸ AIV, *Europese militair-industriële samenwerking*, 19-20.

Aan de Tweede Kamer werd op 20 december 1996 voor het eerst kenbaar gemaakt dat de wens van de regering was om deel te nemen aan het JSF-programma. In de brief aan de Tweede Kamer van de staatssecretaris van Defensie werd wel gesteld dat deelname in de beginfase van het project, namelijk de concept-demonstratiefase waarin zou worden gekeken naar de operationele behoefte en de benodigde technologie, nog niet tot verdere verplichtingen zou leiden. De achterliggende motivatie voor deelname aan het project was het feit dat Nederland al goede ervaringen had gehad met het *Multi National Fighter Program* voor de ontwikkeling van de F-16. Met dezelfde landen werd nu deelgenomen aan het JSF-programma.¹²⁹

Deze keuze ging in tegen het Nederlandse defensiebeleid zoals dat werd uitgestippeld in de Defensienota 1991. Daarin werd namelijk gesteld dat voor de aanschaf van materieel een verwervingsbeleid zou worden gehanteerd waarbij aanschaf van uitontwikkeld en beproefd materieel centraal stond. Het voordeel van een ontwikkeld product zou namelijk zijn dat de technische en kwaliteitsrisico's zodoende beperkt werden. Bovendien was de prijs dan al bekend.¹³⁰

In een brief van de staatssecretaris van Defensie aan de Tweede Kamer werd aangegeven dat de ontwikkelingen van het EVDB mee zouden worden gewogen bij de vervanging van de F-16, maar tegelijkertijd werd ook aangegeven dat die ontwikkeling niet van grote betekenis zou zijn. Alle politieke, militaire, industriële en technologische elementen dienden immers hierbij te worden betrokken. Dit is logisch, maar opvallend is dat in hetzelfde document wordt aangegeven dat de ministeries van Economische Zaken en Defensie al 180 miljoen gulden aan subsidie hebben verstrekt aan de Nederlandse luchtvaartcluster om deel te kunnen nemen aan de demonstratie- en ontwikkelingsprojecten van de JSF. Iets dergelijks wordt echter niet besproken voor alternatieven zoals de *Saab Gripen*, de *Eurofighter Typhoon* en de *Super Hornet*. Dit zou komen omdat de ontwikkeling van de JSF nog in een stadium was waarin de toeleveranciers, en dus ook Nederlandse bedrijven, nog diende te worden aangesteld.¹³¹

Ondertussen werd met de Amerikaanse overheid overleg gevoerd over Nederlandse participatie aan de *Engineering and Manufacturing Development*-fase (EMD-fase). Al in een brief van 15 december 1997 over de Nederlandse luchtvaartcluster werd door de minister van Economische Zaken aangegeven dat een deelname van de Nederlandse industrie aan de EMD-fase, vanaf 2001, 10 tot 12 miljard gulden zou opleveren. Bovendien werd aangegeven dat het ministerie van Defensie

¹²⁹ Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 1996-1997, 25 000 X, nr. 44 Brief van de staatssecretaris van Defensie, 20 december 1996.

¹³⁰ Ministerie van Defensie, 'Herstructurering en verkleining', 189, 271.

¹³¹ Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 1999-2000, 26 488, nr. 3 Brief van de staatssecretaris van Defensie, 15 maart 2000.

een voorstander is van deelname aan de EMD-fase van de JSF. Er was zelfs al geld voor vrijgemaakt in de begroting vanaf 2001. De keuze leek dus eigenlijk al vast te staan binnen defensiekringen.¹³²

De keuze voor de JSF bleek *de facto* definitief in de brief van de staatssecretaris van Defensie en de ministers van Economische Zaken, Defensie en Financiën aan de Tweede Kamer van 11 februari 2002. Hieruit kwam naar voren dat de JSF het meest effectieve en goedkoopste toestel zou zijn. ‘Het beste toestel voor de beste prijs’, werd het samengevat. Daarnaast werd in de brief ook aangegeven dat participatie in de *System Development and Demonstration*-fase (SDD-fase) van de JSF ook vanuit het ministerie van Economische Zaken en de Nederlandse industrie als de beste optie werd gezien. De industriële kenniscentra zouden worden versterkt door de toegang tot de technologie van de JSF die werd vergaard. Er werd zelfs gesteld dat

‘De mogelijkheid van een financiële bijdrage in geval van participatie in de Eurofighter of de Rafale-ontwikkeling is bij de industrie wel ter sprake gebracht, maar tot een diepgaande verkenning is het niet gekomen.’

Oplopende kosten zouden in de SDD-fase niet voorkomen aangezien Nederland volgens het concept-Memorandum of Understanding niet tot een hogere bijdrage kon worden gedwongen. Bovendien heeft een kwantitatieve vergelijking uitgewezen dat participatie in de SDD voor de overheid duurder uitpakt dan kopen van de plank. Tegelijkertijd wordt in de inleiding van de brief weer gesteld dat ‘Participatie in de SDD is de facto een keuze voor de JSF’ vanwege de hoogte van het bedrag, 858 miljoen dollar, dat in de SDD-fase gestoken zou worden.¹³³

Volgens het kabinet zou Nederland met de keuze voor de JSF ook geen afstand nemen van de vorming van het EVDB. De capaciteiten van de EU en het uitvoeren van gezamenlijke operaties staan namelijk binnen het EVDB centraal, aldus de boodschap in de brief, en niet defensiematerieelsamenwerking. De Nederlandse inzet zal in Europa weliswaar gericht zijn op taakspecialisatie en poolvorming van militaire middelen, maar binnen het EVDB is de aanschaf van alleen Europees materieel niet noodzakelijk.¹³⁴

In juni 2002 werd deelname aan de SDD-fase van het JSF-programma goedgekeurd door de Tweede Kamer.¹³⁵ De keuze voor deelname aan de SDD-fase betekende nog niet een volmondig Nederlandse ‘ja’ wat betreft de aanschaf van de JSF. Regelmatig waren er discussies over de hogere

¹³² Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 1997-1998, 25 820, nr. 1 Brief van de minister van Economische Zaken, 15 december 1997.

¹³³ Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2001-2002, 26 488, nr. 8 Brief van de staatssecretaris van Defensie, de ministers van Economische Zaken, van Defensie en van Financiën, 11 februari 2002.

¹³⁴ Tweede Kamer, 26 488, nr. 8.

¹³⁵ F. van Straaten, ‘Herben redt de JSF; Deelname aan Joint Strike Fighter na maanden aarzelen rond in Kamer’, *NRC Handelsblad*, 5 juni 2002, 3.

ontwikkelings- en aanschafkosten van de JSF, de tegenvallende opbrengsten voor de Nederlandse industrie en ontstond er ophef over het feit dat de Kamer slecht was ingelicht door het kabinet. De definitieve keuze voor aanschaf van de JSF is tot nu toe steeds uitgesteld, maar het besluit van juni 2002 lijkt Nederland een tunnel in gestuurd te hebben met de definitieve aanschaf van de JSF als uitkomst. Zo veranderde een nieuwe kandidatenvergelijking in 2008, op aandringen van de Tweede Kamer, niets aan de voorlopige keuze voor de JSF.¹³⁶ Toch kan er nog niets met zekerheid worden gezegd over de aanschaf van de JSF. De recente voorstellen vanuit de politiek om een parlementaire enquête te houden naar de kosten en verwachtingen van de JSF en om uit het JSF-programma te stappen kunnen de JSF nog buiten de Nederlandse luchtmacht houden.¹³⁷

De (voorlopige) Nederlandse keuze voor de JSF kan ten eerste worden gezien vanuit een pragmatische overweging. De ontwikkeling en aanschaf van de JSF gebeurde immers in dezelfde context als de aanschaf van de F-16. Daarnaast speelde de behoefte om de eigen nationale industrie te bevorderen in plaats van ‘van de plank’ te kopen een belangrijke rol. Verder moet niet voorbij worden gegaan aan het feit dat Nederland simpelweg meeding in een internationale trend van participatie in de ontwikkeling van defensiesystemen. Met het oog op de ontwikkeling van het EVDB was de Nederlandse participatie aan het JSF-programma in eerste instantie niet logisch te noemen, maar door de gebrekkige ontwikkeling op het gebied van gemeenschappelijke Europese militair-industriële samenwerking was een gemeenschappelijk Europees alternatief niet voor handen waar op basis van ‘gelijkwaardigheid’ in kon worden geparticipeerd. De beschikbare Europese alternatieven, zoals Rafale en Eurofighter, werden geproduceerd door defensie-industrieën die sterk nationaal georiënteerd waren en bovendien al in verdere ontwikkelingsstadia waren dan de JSF.

Conclusie

Het Nederlandse standpunt aangaande de Europese militaire-industriële samenwerking was niet uitgesproken pro-Europees. Door het gebrek aan afstemming in de Europese defensiemarkt en de bescherming van de nationale defensie-industrieën was, en is er nog steeds, geen sprake van een openlijke concurrentie op de Europese defensiemarkt. Voor Nederland is dat echter juist een belangrijk aandachtspunt doordat de kleine nationale (gespecialiseerde) defensie-industrieën baat hebben bij het aanbieden van hun gespecialiseerde kennis op de Europese (en Amerikaanse) markt.

¹³⁶ Zie hiervoor onder meer de rapporten van de Algemene Rekenkamer over de ‘Monitoring vervanging F-16’ die het vanaf 2006 heeft uitgebracht.

¹³⁷ De Volkskrant, ‘GroenLinks wil parlementaire enquête over miljardenproject JSF’, <<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2824/Politiek/article/detail/3268889/2012/06/11/GroenLinks-wil-parlementaire-enquete-over-de-JSF.dhtml>> (geraadpleegd op 14 juni 2012); Trouw, ‘SP wil stoppen met JSF’, <<http://www.trouw.nl/tr/nl/4492/Nederland/article/detail/3268909/2012/06/11/SP-wil-stoppen-met-JSF.dhtml>> (geraadpleegd op 14 juni 2012).

De afzetmarkt in Nederland is van oudsher gewoon te klein voor de meeste Nederlandse defensiebedrijven. Vanuit dat oogpunt pleit Nederland al velen jaren voor afschaffing of aanpassen van artikel 223 van het Verdrag van Rome om openlijke concurrentie in Europa te realiseren.

Zolang echter de landen met de grote defensie-industrieën hun nationale defensie-industrieën voortrekken en beschermen is het Nederlandse beleid er ook deels op gericht om de eigen defensie-industrie voor te trekken, bijvoorbeeld via subsidies of actief te betrekken bij ontwikkelingsprocessen zoals de JSF als toeleveranciers. De Amerikaanse defensie-industrie vormt daarin een belangrijke partner voor Nederlandse bedrijven.

Pas als er in Europa een degelijk rationalisatieproces tot stand is gekomen kan de Europese militaire-industriële samenwerking dus positief zijn voor de Nederlandse defensie-industrieën. Dit betekent echter niet dat voor Nederland dan een rigide keuze voor Europese samenwerking wenselijk is. De Amerikaanse defensie-industrie is namelijk drie keer zo groot, qua omvang, als de Europese defensie-industrie. Daarom blijft de Verenigde Staten een erg belangrijke afzetmarkt voor de gespecialiseerde Nederlandse industriebedrijven. De trans-Atlantische samenwerking biedt duidelijk kansen voor de Nederlandse industrie.

Idealiter zou, volgens de visie van de EU, een volledige afstemming van het EVDB en de Europese militaire-industriële samenwerking tot stand komen. Voor Nederland is dat een droomscenario. Nederland ziet veel in samenwerking door middel van taakspecialisatie en pooling. Openlijke concurrentie in combinatie met taakspecialisatie is een interessante mogelijkheid voor de gespecialiseerde Nederlandse defensiebedrijven. Daarnaast zou de connectie vanuit Nederland met de Amerikaanse defensie-industrieën niet in gevaar komen. Er is dus een toenemend besef voor de noodzaak van Europese samenwerking, maar daarnaast klinkt de Nederlandse handelsgeest ook nog steeds nadrukkelijk door in de Nederlandse beleidsbepaling.

Slotconclusie en discussie

Deze scriptie richtte zich op de vraag of er economische motieven waren voor Nederland om in zee te gaan met het Europees Veiligheid en Defensiebeleid. In de inleiding werd in dat kader gerefereerd aan de *Liberal Intergovernmentalism* theorie van Andrew Moravcsik. Die theorie stelt dat de voorkeuren van een bepaald lidstaat aangaande Europese integratie worden bepaald door de belangen van de grootste binnenlandse belangengroepen in de commerciële markt. Het gaat dus om nationale economische belangen die de motor vormen voor het nationale standpunt aangaande Europese integratie.

De Nederlandse defensie-industrie had een zeker voordeel bij Nederlandse participatie aan het EVDB. Via het EVDB werden namelijk pogingen ondernomen om het gebrek aan afstemming in de Europese defensiemarkt te bevorderen en om daarnaast het protectionisme ten behoeve van de (nationale) defensie-industrieën te beëindigen. Het uiteindelijke doel was daarbij het vormen van een concurrerende Europese defensiemarkt en het afstemmen van de nationale defensiebehoeften waarbinnen idealiter gezamenlijke offertes en orders zouden worden uitgebracht.

Voor Nederlandse defensiebedrijven zou het een positieve ontwikkeling betekenen als er open en eerlijke concurrentie zou komen op de Europese defensiemarkt. Als kleine, maar gespecialiseerde bedrijven met een hoge kenniswaarde hebben de Nederlandse defensiebedrijven, die veelal als toeleveranciers van defensieprogramma's dienen, veel belang bij openlijke concurrentie in andere Europese landen. Via het EVDB werden daartoe dus pogingen ondernomen in het kader van het rationalisatieproces van de Europese defensiesamenwerking.

Wel moet hierbij worden aangetekend dat de Nederlandse defensiebedrijven ook weer niet gebaat zijn bij een volledige keuze voor verbintenis aan de Europese defensiemarkt. Doordat de Amerikaanse defensie-industrie, qua omvang, drie keer zo groot is als de Europese defensie-industrie, biedt de Amerikaanse markt enorm veel mogelijkheden voor de gespecialiseerde Nederlandse defensiebedrijven. Doordat ze vaak als toeleveranciers fungeren zijn er in de Verenigde Staten genoeg mogelijkheden om aan contracten te komen. De besluitvorming rond de JSF geeft in feite aan dat de Amerikaanse defensiemarkt aantrekkelijker is voor de Nederlandse bedrijven zolang bescherming van Europese defensiebedrijven nog de realiteit is.

Vanuit Nederland waren er dus zeker economische motieven om te kiezen voor deelname aan het EVDB. Voor de Nederlandse defensiebedrijven diende de verstarde Europese defensiemarkt in beweging gebracht te worden. Bovendien bood Nederlandse deelname aan het EVDB de kans om meer gebruik te maken van taakspecialisatie en pooling.

Toch zal er een grens zijn wat betreft de Nederlandse bereidheid om deel te nemen aan het EVDB vanuit politiek oogpunt. Van oudsher is de politieke wil om in militair opzicht met de Verenigde Staten op te trekken zeer groot. Een periode van 65 jaar militaire betrokkenheid bij de Verenigde Staten door middel van de NAVO zal op de korte termijn niet worden verbroken ten behoeve van een Europees defensiekader. Het Atlanticisme vormt toch nog een sterke traditie binnen de Nederlandse politiek en dat heeft zijn weerklink op de economische belangen van Nederland.

Wat de toekomst brengen zal, is uiteraard onduidelijk. Maar de kans is aanwezig dat de Europese defensiemarkt open gebroken zal worden en dat zal de Nederlandse industrie, en in het verlengde daarvan de nationale economie, alleen maar ten goede komen. Toegang tot de Amerikaanse en Europese defensiemarkt zal de Nederlandse bedrijven nog meer kansen bieden.

Plaatsing binnen het wetenschappelijk kader

Hoe kunnen deze bevindingen worden geplaatst in het bredere wetenschappelijke debat? Het centrale thema van deze scriptie kan worden gekenschetst door de pogingen om defensiesamenwerking in Europa te intensiveren en de Nederlandse houding daarin. Geredeneerd vanuit de LI theorie van Moravcsik zou Europese integratie op het gebied van defensie niet, of slechts heel beperkt, tot stand komen. De beredenering van Moravcsik die achter deze opvatting schuil gaat is het feit dat nationale economische belangen op defensiegebied een te grote barrière vormen om tot verregaande integratie te komen. Europese integratie, aldus Moravcsik, komt tot stand wanneer na interstatelijk overleg bevoegdheden worden afgestaan, waar instituties uit voortkomen, om de nationale belangen te 'ontwikkelen' en 'efficiënter' te maken. Oftewel, bevoegdheden afstaan om er in nationale zin, bijvoorbeeld in economisch opzicht, er beter van te worden. Die 'drang' naar verdere Europese integratie wordt aangewakkerd door nationale economische belangen die vanuit grote nationale, economische, spelers worden aangekaart bij de nationale politiek. Er wordt dus pressie uitgeoefend vanuit nationale economische belangengroepen en de wensen van die groepen geven indirect in belangrijke mate vorm aan het nationale standpunt.¹³⁸

Op het gebied van defensie kwam 'integratie' of liever gezegd samenwerking, zoals uit het voortgaande wel gebleken is, slechts moeizaam en in beperkte mate tot stand. Verklaard vanuit de LI theorie zou dat dus moeten komen omdat nationale economische belangen op defensiegebied voor veel landen te groot waren om op te schalen naar een supranationaal niveau. Als voorbeeld kunnen de nationale 'kampioenen', zoals het Franse *Dassault Aviation*, worden genoemd die zich in de jaren '90 hadden gevormd.¹³⁹

¹³⁸ M. Weiss, *Transaction Costs and Security Institutions. Unravelling the ESDP* (Basingstoke 2011) 23-24.

¹³⁹ Weiss, *Transaction Costs and Security Institutions*, 179.

Het EVDB bestond echter uit economische en politieke aspecten. De LI theorie gaat weliswaar in op de economische aspecten van het EVDB, zoals dus de belangen van grote nationale defensiebedrijven, maar houdt geen rekening met politieke aspecten zoals geopolitiek en partijpolitiek. Daar ligt dus ook nog een punt dat aandacht verdient. Het waren immers niet alleen belangengroepen die invloed wilden uitoefenen op het tot stand komen van het EVDB, maar ook politieke partijen en zelfs (ambtenaren op) ministeries. Volgens Moritz Weiss speelde geopolitieke ideeën zelfs een grotere rol dan economische belangen.¹⁴⁰

De LI theorie van Moravcsik verklaart dus niet waarom de weg naar samenwerking, en misschien wel integratie, op defensiegebied werd ingeslagen. De theorie verklaart waarom er amper integratie heeft plaatsgevonden op defensiegebied: een veel gezien 'probleem' bij de relevante theorieën.¹⁴¹

Moravcsiks theorie snijdt zeker hout wanneer men kijkt naar de economische motieven van de Europese landen met een grote nationale defensie-industriesector. Zij profiteerden van de bestaande situatie, in de jaren '90, waar de grote nationale defensiebedrijven de Europese markt beheersten. De bedrijven werden beschermd door de nationale overheden, hadden amper last van concurrentie en konden de orders in feite verdelen. Er was immers geen open markt. De vorming van het EVDB kon die situatie in gevaar brengen. Zo waren de Britse bedrijven bang dat ze in conflict zouden komen met de Verenigde Staten, als er een Europese defensiemarkt zou komen, en dus marktaandeel zouden verliezen op de belangrijke Amerikaanse defensiemarkt.¹⁴²

Voor Nederlandse bedrijven lag dat anders. De Nederlandse defensiebedrijven waren, en zijn nog steeds, zeer klein qua omvang. De Nederlandse afzetmarkt was ook nog eens erg beperkt. Zeker wanneer men de doorgevoerde bezuinigingen op defensie in de jaren '90 in het achterhoofd houdt. De kleine Nederlandse defensiebedrijven waren daardoor, in de rol van specialistische toeleveranciers van grotere projecten, voornamelijk gericht op de export. Zij hadden dus geen belang bij het beschermen van de nationale sectoren vanuit de overheid, maar juist bij open concurrentie. Deze gedachte gaat dus in tegen de LI theorie van Moravcsik. De nationale economische belangen waren van dien aard dat Nederland wel iets in de vorming van het EVDB zou moeten zien. Met behulp van het EVDB zou immers op den duur een Europese defensiemarkt gecreëerd worden met open concurrentie.

De focus van de theorie van Moravcsik ligt op dit punt, het vormen van een Europees defensiebeleid, bij de grote Europese landen. Dat is niet raar wanneer in ogeschouw wordt genomen dat het doorgaans de grote Europese landen zijn die bepalen of er een nieuwe stap wordt

¹⁴⁰ Ibidem, 23; 177-178.

¹⁴¹ Howorth, *Security and Defence Policy*, 24.

¹⁴² Weiss, *Transaction Costs and Security Institutions*, 179.

gezet op het pad dat Europese integratie heet. Zij hebben de macht en zetten de hoofdlijnen uit. Het waren Frankrijk en Groot-Brittannië die na het einde van de Tweede Wereldoorlog de voornaamste tegenstanders waren in de trans-Atlantische scheiding met Frankrijk als voorstander van een waardige Europese defensietak en Groot-Brittannië die vast bleef houden aan NAVO als het militaire samenwerkingsverband. De LI theorie van Moravcsik verklaart dus vanuit economisch oogpunt waarom het EVDB met moeite van de grond kwam voor de grote Europese landen met grote nationale defensie-industrieën, maar besteedt geen aandacht aan landen met kleinere nationale defensie-industrieën omdat die juist, in ieder geval wanneer je Nederland in ogenschouw neemt, de vorming van Europese defensiemarkt met open concurrentie konden waarderen. Laat dat nou net een lange termijn-doelstelling zijn geweest van het EVDB.

Nederland stemde dus in met het EVDB mede vanwege economische motieven, maar die economische motieven waren niet van doorslaggevende betekenis. Zoals hierboven al aangegeven speelden ook geopolitieke overwegingen een rol bij de verschillende Europese landen. Zo ook bij Nederland. Zoals eerder al aangegeven zocht Nederland tijdens de Koude Oorlog in militair opzicht zijn heil bij de Verenigde Staten en in het verlengde daarvan binnen de NAVO. Deze opvatting, die was ingegeven door de communistische dreiging van de Sovjet-Unie, is blijven doorklinken in het Nederlandse buitenlandse beleid van de laatste decennia, terwijl Nederland voor economische ontwikkeling haar blik heeft gericht op de Europese Unie, en vroeger op de Europese Gemeenschap. Inmiddels wordt economisch beleid grotendeels, zo niet volledig, in Brussel uitgelijnd. Nederland heeft dus altijd gebalanceerd tussen twee werelden en dat is na de Koude Oorlog niet veranderd.¹⁴³

Wat wel na de Koude Oorlog is veranderd is dat die twee werelden eigenlijk met elkaar in botsing zijn gekomen. Om de Amerikaanse verbintenis aan Europa in stand te houden, dienden de Europese landen een geloofwaardig gemeenschappelijk defensiebeleid op poten te zetten waarmee ze ook lieten zien in staat te zijn hun eigen verantwoordelijkheid te kunnen nemen. De Verenigde Staten had namelijk, na de val van de Sovjet-Unie, geen primair veiligheidsbelang meer in Europa. Vooral Atlantisch georiënteerde landen zoals Nederland en Groot-Brittannië zagen dat op den duur als een pressiemiddel om het EVDB te vormen. De verschillende nationale defensie-industrieën kwamen daardoor wel in elkaars vaarwater. Tijdens de Koude Oorlog was de bescherming tegen de Russen het voornaamste doel, en dus het simpelweg produceren van wapens, maar dat was in de jaren '90 niet meer het geval. Defensie-industrie werd een van de vele manieren om geld te verdienen.

Voor Nederland heeft dat geleid tot een dubbelzinnige houding. Aan de ene kant was het voorstander van het vormen van een Europees defensiebeleid om de rol van de Verenigde Staten, en

¹⁴³ Hellema, *Dutch Foreign Policy*, 401.

de NAVO, in Europa te waarborgen. Daarnaast werd de vorming van het EVDB gezien als een goede manier om de Nederlandse defensie-industrie toegang te verschaffen tot een defensiemarkt met open concurrentie. Open concurrentie vormde immers een onderdeel van een Europees defensiebeleid. Aan de andere kant moet de ontwikkeling van een Europees defensiebeleid ook weer niet te ver doorschieten. Afstemming van beleid en open concurrentie is voor Nederland prima, maar volledige integratie kan ten eerste de Verenigde Staten doen afschrikken en bovendien kan een waarlijk Europees defensiebeleid, als resultaat van het langdurig integratieproces, met centraal aangestuurde capaciteitafstemming, productie en uitvoering van activiteiten de toegang van Nederlandse defensiebedrijven tot de Amerikaanse markt belemmeren.

Waar het uiteindelijk naar toe zal gaan is nog lastig in te schatten. Feit is wel dat Nederland voorlopig in de spagaatpositie zal blijven hangen om zowel Europa als de Verenigde Staten tevreden te houden. De dubbelzinnige houding van Nederland, en met name die van Groot-Brittannië, zal echter het integratieproces op defensiegebied voorlopig beperkt houden tot een bepaalde vorm van 'verregaande' samenwerking. Iets waar wellicht de Verenigde Staten, de EU, Nederland en de Nederlandse defensie-industrie zich prima in kunnen vinden.

Bibliografie

Boeken, Artikelen en Papers

Adviesraad Internationale Vraagstukken, 'Europese militair-industriële samenwerking' (Den Haag 2000).

Aybet, G. *The Dynamics of European Security Cooperation, 1945-91* (Basingstoke 2001).

Broek, H v. d. 'Nederlandse betrokkenheid bij het vormgeven van een nieuw Europa', *Internationale Spectator* 8 (1990) 449-458.

Carlsnaes, W. en S. Smith (red.) *European Foreign Policy. The EC and Changing Perspectives in Europe* (Londen 1994).

Cini M. en N. Pérez-Solórzano Borragán, *European Union Politics* (3e druk; New York 2010).

Duke, S. *The Elusive Quest for European Security: from EDC to CFSP* (Basingstoke 1993).

Duke, S. *Between Vision and Reality: CFSP's progress on the path to maturity* (Maastricht 2000).

Eekelen, W. van *Debating European Security 1948-1998* (Brussel 1998).

Hellema, D. A. *Dutch Foreign Policy. The Role of the Netherlands in World Politics* (Dordrecht 2009).

Homan, C. 'Tien Jaar Europees Veiligheids en Defensie Beleid', *Armex* 5 (2009) 22-25.

Howorth, J. *Security and Defence Policy in the European Union* (Basingstoke 2007).

Jones, S. G. *The Rise of European Security Cooperation* (Cambridge 2007).

Kagan, R. *Of Paradise and Power: America and Europe in the new world order* (New York 2003).

Kaplan, L. S. *NATO 1948: the Birth of the Transatlantic Alliance* (Lanham 2007).

Kuechle, H. 'The Cost of Non-Europe in the Area of Security and Defence' (Brussel 2006).

Mierlo, H. van 'The WEU and NATO: prospects for a more balanced relationship', *NATO Review* 2 (1995) 7-10.

Pijpers A. 'The Netherlands: The Weakening Pull of Atlanticism', in: C. Hill (red.), *The Actors in Europe's Foreign Policy* (Londen 1996) 247-267.

Schmitt, B. *From Cooperation to Integration: Defense and Aerospace Industries in Europe* (Chaillot Paper: Parijs 2000).

Schmitt, B. (red.) *Between Cooperation and Competition: The Transatlantic Defence Market* (Chaillot Paper: Parijs 2003).

Schmitt, B. *The European Union and Armaments: Getting a Bigger Bang for the Euro* (Chaillot Paper: Parijs 2003).

Smith, M. E. *Europe's Foreign and Security Policy: the Institutionalization of Cooperation* (Cambridge 2003).

Soetendorp B. en R. de Wijk, 'A Dutch policy reversal towards the ESDP', in: G. Müller-Brandeck-Bocquet (red.), *Europäische Außenpolitik. GASP- und ESVP-Konzeptionen ausgewählter EU-Mitgliedstaaten* (Baden-Baden 2002) 82-96.

Staden, A van, 'The Netherlands', in: J. Howorth en A. Menon (red.), *The European Union and National Defence Policy* (Londen 1997) 87-104.

Stahl, B. e. a. 'Understanding the Atlanticist-Europeanist Divide in the CFSP: Comparing Denmark, France, Germany and the Netherlands', *European Foreign Affairs Review* 9 (2004) 417-441.

Tonra, B. *The Europeanisation of National Foreign Policy. Dutch, Danish and Irish Foreign Policy in the European Union* (Aldershot 2001).

Weiss, M. *Transaction Costs and Security Institutions: Unravelling the ESDP* (Basingstoke 2011).

Primaire bronnen en Parlementaire Documenten

'Actueel overzicht van bi- en multilaterale samenwerkingsgebieden', Tweede Kamer, Vergaderjaar 2011-2012, bijlage bij 33 279, Kamerstuk nr. 3, 11 mei 2012.

'Eindrapportage Defensie Industrie Strategie', Tweede Kamer, Vergaderjaar 2006-2007, bijlage bij 31 125, Kamerstuk nr. 1,27 augustus 2007.

Ministerie van Buitenlandse Zaken, 'Nota herijking van het buitenlands beleid' (Den Haag 1995).

Ministerie van Defensie, 'Herstructurering en verkleining. Defensienota 1991' (Den Haag 1991).

Rutten, M. *From Saint-Malo to Nice. European Defence: core documents* (Chaillot Paper: Parijs 2001).

Rutten, M. *From Nice to Laeken. European Defence: core documents vol. II* (Chaillot Paper: Parijs 2002).

Schmitt, B. *European Armaments Cooperation: Core Documents* (Chaillot Paper: Parijs 2003).

Tweede Kamer, Vergaderjaar 1995-1996, 24 609, Kamerstuk nr. 1, 9 februari 1996.

Tweede Kamer, Vergaderjaar 1996-1997, 25 000 X, Kamerstuk nr. 44, 20 december 1996.

Tweede Kamer, Vergaderjaar 1997-1998, 25 820, Kamerstuk nr. 1, 15 december 1997.

Tweede Kamer, Vergaderjaar 1998-1999, 26 636, Kamerstuk nr. 1, 3 juni 1999.

Tweede Kamer, Vergaderjaar 1999-2000, 26 488, Kamerstuk nr. 3, 15 maart 2000.

Tweede Kamer, Vergaderjaar 1999-2000, 26 580, Kamerstuk nr. 2, 24 september 1999.

Tweede Kamer, Vergaderjaar 2000-2001, 26 396, Kamerstuk nr. 7, 6 februari 2001.

Tweede Kamer, vergaderjaar 2001-2002, 26 488, Kamerstuk nr. 8, 11 februari 2002.

Krantenartikelen/Persberichten

ANP, 'Dijkstal hekelt Franse opstelling in Europees defensiebeleid', 23 oktober 1999.

ANP, 'Van Aartsen stelt Kamer tevreden met EU-defensie', 9 december 1999.

Eyal J., 'Europees defensiebeleid is onmogelijk zonder de Britten', *NRC Handelsblad*, 16 juli 1999.

Rothman A. en R. Landberg, 'Europe Defense Firms Feel Pressure to Unite', *The Seattle Times*, 15 juni 1997.

Straaten, F. van, 'Herben redt de JSF; Deelname aan Joint Strike Fighter na maanden aarzelen rond in Kamer', *NRC Handelsblad*, 5 juni 2002.

Websites

'Crisis dwingt tot militaire samenwerking', <<http://www.presseurop.eu/nl/content/article/314641-crisis-dwingt-tot-militaire-samenwerking>>, geraadpleegd op 22 maart 2012.

CVCE, 'Article J.4 of the Treaty on European Union, signed in Maastricht on 7 February 1992', <http://www.cvce.eu/obj/EU_Treaty_Article_J_4_Maastricht_7_February_1992-en-c2b77dcb-d037-4e25-8abe-38412430d481.html>, geraadpleegd op 25 mei 2012.

CVCE, 'The Origins and Development of WEU', <www.cvce.eu/obj/The_origins_and_development_of_WEU-en-e51d35f5-9180-410e-a735-2e99a4070ccc.html>, geraadpleegd op 25 mei 2012.

Dadalo-Europe, 'De institutionele structuur van het GBVB/EVDB na Nice', <http://www.dadalo-europe.org/int/grundkurs4/gasp_esvp.htm>, geraadpleegd op 5 juni 2012.

De Volkskrant, 'GroenLinks wil parlementaire enquête over miljardenproject JSF', <<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2824/Politiek/article/detail/3268889/2012/06/11/GroenLinks-wil-parlementaire-enquete-over-de-JSF.dhtml>>, geraadpleegd 14 juni 2012.

EU NAVFOR, <<http://www.eunavfor.eu/about-us/mission/>>, geraadpleegd op 22 maart 2012.

Trouw, 'SP wil stoppen met JSF', <<http://www.trouw.nl/tr/nl/4492/Nederland/article/detail/3268909/2012/06/11/SP-wil-stoppen-met-JSF.dhtml>>, geraadpleegd op 14 juni 2012.